

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

NİKPUR CABBARLI

MÜHACİRƏT
VƏ
KLASSİK ƏDƏBİ İRS

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA
KLASSİK İRS PROBLEMI

BAKI – ELM – 2003

*Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
03 iyul 2002-ci il tarixli qərarı ilə çap edilir*

Elmi redaktor: *akademik Kamal Talıbzadə*

Rəyçilər: **Nizaməddin Şəmsizadə**
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Teymur Kərimli
filologiya elmləri namizədi

Tehran Əlişanoğlu
filologiya elmləri namizədi

NIKPUR CABBARLI. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı, Elm,
2003, 172 s.

ISBN 5 – 8066 – 1581 – 2

Monoqrafiyada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının əsas tədqiqat istiqamətləri müəyyənləşdirilir, milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyası şərh olunur, M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məhəmmədzadənin, Ə.Cəfəroğlunun, Ə.Yurdsevərin və digər müəlliflərin klassik ədəbi irsimizlə bağlı araşdırmaları sistemli təhlil edilir. Klassik ədəbiyyatımızın bir sıra mühüm problemlərinə dair mühacirət elmi fikrinin müddəaları sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mülahizələri ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilib dəyərləndirilir. Nəticədə mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyindəki yeri, ədəbi-nəzəri fikrimizin inkişafındakı rolu aşkarlanır.

4603000000

655(07) – 2003

© «Elm» nəşriyyatı, 2003

MÜNDƏRİCAT

QƏRİB RUHLARIN SIMSARI (T.KƏRİMLİ) GİRİŞ

BİRİNCİ FƏSİL

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ümumi səciyyəsi

- 1.1. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülünü şərtləndirən amillər. Mühacirət ədəbi-nəzəri fikrinin əsas istiqamətləri
- 1.2. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası

İKİNCİ FƏSİL

Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı məsələləri

- 2.1. XI-XII əsrlər farsdilli Azərbaycan poeziyası milli ədəbiyyat tarixinin faktı kimi
- 2.2. XIII-XVI əsrlər: anadilli poeziyanın təşəkkülü və inkişafı
- 2.3. XVII əsr ədəbiyyatı: açılmamış səhifələr

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Modern (XVIII-XX əsrlər) Azərbaycan ədəbiyyatı konsepsiyası

- 3.1. XVIII əsr: modern Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı kimi
- 3.2. XIX əsr ədəbiyyatı: modern Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi
- 3.3. XX əsr ədəbiyyatı: tənqidi realizmin və

romantizmin təşəkkülü

3.4. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında
istiqlal mücadiləsi

NƏTİCƏ

XÜLASƏ (rus və ingilis dillərində)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

QƏRİB RUHLARIN SİMSARI

iddi akademik üslubda qələm çalan alimlərimizdən biri kimi tanınmış Nikpur Cabbarlının monoqrafiyasına ön Csözün belə kövrək bir ad daşması bəlkə də dissonans kimi nəzərə çarpar. Ancaq bu da var ki, hər bir kövrəklikdə həm də bir ciddilik və sərtlik var. Bu baxımdan qələm əhli bizim kiçicik romantikamızı bağışlar. Və sinəməzə gəlmiş bir xanə sözü də gərək qələmin ucuna gətirək: deyir, bülbülü qızıl qəfəsdən buraxdılar, uçub bir qaratikan koluna qondu, dedi: «Ax vətən, can vətən!» Əlbəttə, hər bir müqayisə, analogiya kimi, bu müqayisə də qüsurlu, natamamdır. Çünki bu bənzətməni mühacir ədəbiyyat xadimlərimizə təşbih edəcəkdir, doğrudur, onlar daim vətən nəğmələri oxuyan, vətəni tərənnüm edən bülüllər idi; böyük Nizaminin dili ilə desək, «ərşin bulbulları» idi. Ancaq onların sığınacaq tapdıqları, yuva saldıqları yer qızıl qəfəs deyildi; o da vətən idi, vətənin böyük parçası idi. Çünki «dünya vətənim, növi-bəşər millətim» sözünü də elə azərbaycanlı mütəfəkkir-şair qələmə almışdı...

Bu gün özümüzaqaydışın təzahürlərindən biri də mühacirət ədəbiyyatşünaslığımızın çoxsaylı problemlərinin çağdaş ədəbi-mədəni dəyərlər, elmi səviyyə işığında öyrənilməsindən ibarətdir. Bu sahədə qələm çalan alimlərimiz çox olsa da, onların arasında filologiya elmləri namizədi Nikpur Cabbarlı öz yədi-beyzası ilə tanınan və sayılan araşdırıcılardandır. Sanballı elmi nəşrlərdə və dövrü mətbuatda, mötəbər elmi yığıncaq və forumlarda müntəzəm və inadlı çıxışları – onun bu sahədə

oturuşmuş alimlərdən biri kimi şöhrət qazanmasına haqlı olaraq səbəb olmuşdur.

Bir canlı bioloji varlıq kimi, insan həmişə rahatlığa və könül xoşluğuna möhtac olur. Bunu oluşturan şərtlərin toplusu – «komfort dairəsi» adlı terminlə ifadə olunur. Bu şərtlərdən biri və ya bir neçəsi olmadıqda dairə qapanmır və insan özünü daim narahat hiss edir. Komfort dairəsinin ən başlıca şərtlərindən sayılan vətən, yurd amili olmadıqda da insan daim özünü narahat hiss edir, rahatlıq bilmir, səbri-qərarı kəsilir. Füzuli «səri-kuyi-yarı» ona görə tərək etmədi ki, onu özünə vətən sayırdı və vətəni tərək etməklə rahatlığını itirmiş olacaqdı. Vətənsizliyin insan psixologiyasında doğurduğu ən dərin sarsıntılardan biri də qəriblik duyğusudur. Hətta təbiətin kortəbii qüvvələri də qərib məzarı üstündə fəryad edib, qan-yaş tökür... Bütün bunları ona görə yazıram ki, bəlkə qərib sənətkarlarımızın barəsində bir daha düşünəsiniz, onların dönə-dönə xatırlanıb, yaradıcılıqlarının araşdırılmasının vacibliyini bir an belə unutmayasınız. Necə ki, onlar bir an belə bizi unutmamış, öləndə də, üzvlərini qiblə əvəzinə vətənə sarı döndərmələrini son vəsiyyətlər kimi dilə gətirmişlər...

Qarşımızdakı həcmcə orta, məzmunca sanballı monoqrafiya da məhz qərib sənətkarlarımızın xatirəsinə, ruhuna bir töhfə, bir simsarlıqdır. Ancaq təkcə bu deyil; həm də ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafına bir paydır.

Bayaq dedik ki, mühacir ədiblərimiz daim vətən həsrəti ilə yaşamış, bir an belə vətəni yaddan çıxarmamışlar. «Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır!» Vətən həsrəti, yurd yanğısı bir ağrıdır; fizioloji olmasa da, mənəvi ağrıdır və ağrı daimi olduqda orqanizmi şoka sala bilər. Buna görə təbiidir ki, arabir orqanizmin ağrıdan

istirahət etmək hüququ da var və bu, heç də vətənə, xalqa, milli-mənəvi dəyərlərə sədaqətsizlik, vəfasızlıq sayılmasın gərək. Ancaq əlbəttə, əsas məsələ – mühacir ədiblərimizin xidmətlərinin tədqiqi, təqdiri və qiymətləndirilməsidir ki, bu vəzifə də N.Cabbarlının monoqrafiyasında çox uğurla başa gətirilmişdir.

Mühacir ədiblərimizin güvənc və qıvanc qaynağı olan klassik irsimizə böyük önəm vermələri çox təbii bir haldır. Buna görə də mühacirət ədəbiyyatşünaslığının çoxsaylı problemləri arasında klassik ədəbi irsin təsirinin öyrənilməsi də aktual vəzifələrdən sayılmalıdır. Əlimizdəki monoqrafiya da mühacir ədiblərimizin yaradıcılığını məhz bu problemin çərçivələri içində ələk-vələk eləyir.

Monoqrafiyanın sanbalı, birinci növbədə, onun müəllifinin tədqiq etdiyi mövzu ətrafında bilik dairəsinin genişliyi və nisbi tamlığı ilə şərtlənir. Belə ki, alim təkcə mühacir ədəbiyyat xadimlərinin yaradıcılığına və onlar barəsində özünə qədər aparılmış tədqiqatlara deyil, həm də bütövlükdə klassik ədəbiyyatımıza dərindən bələd olduğu üçün əsər boyu «özünü öz qabında hiss edir» və öz mətbəx ləvazimatı ilə çevik hərəkətlər edir; buna görə də, tədqiqatın çox asanlıqla, rəvan bir üslubda yazıldığını duymaya bilmirsən. Ancaq elə təsəvvür oyanmasın ki, bu asanlıq məzmunсуzluq sayəsində əldə edilir. Yox və bir daha yox! Buna klassik ədəbiyyatda «səhli-mümtənə», yəni asan görünən, ancaq az qala qeyri-mümkün olan bir iş deyirlər. Bu elə bir işdir ki, kənardan baxan deyir ki, eh, buna nə var ki, mən də edə bilərəm. Ancaq bunu etmək hər oğulun işi deyil! Əyanilik üçün belə bir örnəyə müraciət edək:

Tutaq ki, bacarıqlı bir cərrah, məsələn, bir xəstənin kor bağırsağı üzərində əməliyyat aparır və 20 dəqiqəyə

müzürr ünsürü kəsib ataraq, xəstəni dəhşətli ağrılardan xilas edir. Və tutaq ki, xəstənin sahibi nə qədər zəhmət haqqı verəcəyini soruşur və müəyyən bir məbləğin adı çəkilir. Xəstənin ziyəsi təəccüblənərək: 20 dəqiqəlik iş üçün bu qədərmi? – deyə soruşur. Cərrah cavab verir ki, bəs bu 20 dəqiqəlik işi yerinə yetirmək üçün 20 il zəhmət çəkib öyrəndiyim vaxtı niyə hesaba almırsan?

Yəni, N.Cabbarlı da öz tədqiqatını bu cür asan və rəvan yazmaq üçün illərlə hazırlıq görmüş, minlərlə səhifə oxumuş, qeydlər aparmış və ən başlıcası, bu minlərlə səhifənin içində başını itirməmiş, külçəni torpaqdan ayıra bilmiş, sistemli və məntiqi bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Monoqrafiyanın strukturu, fəsillərin məzmunu və başqa təfərrüatlardan vaz keçərək, N.Cabbarlının mühacirətşünaslığımızda yeni səs, yeni nəfəs kimi təzahür etməsinin əlbəttə ki, subyektiv səbəbləri, yəni tədqiqatçılıq istedadı, erudisiya, intellektual səviyyə ilə yanaşı, bir obyektiv səbəbini də göstərməklə xülasəyi-kəlam etmək istədim.

Nikpur Cabbarlıni özündən əvvəlki mühacirətşünaslar qarşısında əlverişli vəziyyətdə qoyan obyektiv amillərdən biri – ictimai-siyasi ukladın, dövlətçilik statusunun dəyişməsi ilə ümumiyyətlə, mühacirət elmi-ədəbi irsinə münasibətin də kökündən dəyişməsindən ibarətdir. Məhz bunun sayəsində, özündən əvvəlki bir çox vətənpərvər və mühacirət irsinə də obyektiv qiymət verməyə qabil olan ədəbiyyatşünaslar kimi, N.Cabbarlı bu irsin qiymətləndirilməsinə öz münasibətini ezop dili ilə ifadə etməyə ehtiyac duymur və düşündüyünü mərdi-mərdana, açıq şəkildə ağ vəraqələr üzərinə köçürür. Təbii ki, bu zaman gənc ədəbiyyatşünasın ürəyindən, sələfləri kimi,

qara qanlar axmır. Necə deyərlər, keçdi o qaranlıq gecə, Stalin!

Ancaq bu da monoqrafiyanın və ümumiyyətlə, N.Cabbarlı elmi yaradıcılığının məziyyətlərindən sayılmalıdır ki, gənc alim özünəqədərki tədqiqatların qiymətini və əhəmiyyətini özünəməxsus ədalət və obyektivlik hissi ilə verməyə çalışır. Bir sözlə, özünəqədərki mühacirətsünaslığın obyektiv mənzərəsini cızmağa səy edir. Bütün bunların nəticəsidir ki, gənc alimin əsəri səbr və arxayınçılıq hissi ilə oxunur, yersiz iradlar və eyhamlarla adamı əsəbiləşdirmir. Kənd həyatından bir analogiya da aparacaq olsaq, Nikpur Cabbarlı taxıl zəmisində biçin apararkən, bir başaq, bir dən itkisinə belə yol vermədən, öz öhdəsinə düşən vəzifəni vicdan və namusla yerinə yetirməyə çalışır və qan-tər hesabına olsa da, buna nail olur. Böyük Nizami demişkən, «bebərəd gənc, hər ke rənc bərəd» – və N.Cabbarlı da bir rakursdan baxanda, elə ədəbiyyatşünaslığımızın rəncbəri vəzifəsini uğurla yerinə yetirir.

Ədəbi nəsillər arasında varis-irs əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr edilmiş monoqrafiya bu əlaqələri təbii və ciddi bir elmi məntiqlə təqdim edir; mühacir ədəbiyyatçılarımızın klassik irsdən istifadə və bəhrələnməsinin, eləcə də bu irsi qiymətləndirməsinin halallığını elmi dəlillərlə sübuta yetirir.

Dediklərimizə yekun vuracaq olsaq, N.Cabbarlı artıq elmin uşaqlıq və yeniyetməlik çağlarını arxada qoymuş, bərkiyib mətinləşmiş, necə deyərlər, min ilin kişilərinə qoşulmuş bir alim kimi gözlərimiz önündə canlanmaqdadır. Onun bişkin qələmindən yeni-yeni sanballı əsərlər gözləməyə tam mənəvi haqqımız və arkimiz vardır.

Teymur Kərimli
14 aprel 2003.

GİRİŞ

zərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra həmin dövlətin qurucuları, həmçinin milli düşüncəli bir Açıx ziyalılar – elm, mədəniyyət xadimləri, ədiblər vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalaraq, əsasən Türkiyəyə, qismən də Avropa ölkələrinə mühacirət etmişlər. Həmin ərəfədə xaricdə təhsil alan, yaxud işləyən bir qrup soydaşımız da siyasi motivlərlə əlaqədar Azərbaycana dönmə bilməmiş, mühacirətə çevrilmişdir. Bu proseslərin nəticəsində XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirəti adlanan toplum formalaşmış, onun sıraları ikinci dünya müharibəsindən sonra vətənə dönməkdən imtina edən azərbaycanlıların hesabına bir qədər də genişlənmişdir.

Doğrudur, Azərbaycan siyasi mühacirəti AXC-nin süqutundan xeyli əvvəl də mövcud olmuşdur.* Lakin istər XIX əsrin, istərsə də XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan mühacirəti təşkilatlanmış toplum deyildi, ideoloji mübarizə vasitələrindən – mətbuatdan, nəşriyyatdan məhrum idi, onun milli istiqlal uğrunda mübarizəsi heç bir siyasi qurum tərəfindən istiqamətləndirilmirdi.

AXC-nin süqutundan sonra yaranıb inkişaf etmiş mühacirət isə daha kütləvi, eyni zamanda təşkilatlanmış xarakter daşıyırdı, müxtəlif ölkələrdə özünün siyasi qurumlarına, mətbuat orqanlarına malik idi. Ən başlıcası

* Азербайжан сийаси мѣһабирятинин тарихи һаггында даһа ятрафлы бах: М.Б.Мехметзаде. Милли Азербайжан һарекети. Анкара, 1991, с. 158-217; Х.Ибраһимли. Азербайжан сийаси мѣһабиряти. Бақы, 1996.

isə bu mühacirət məskunlaşdığı ölkələrdə özünün siyasi, ədəbi-mədəni mühitini formalaşdırmış, yetmiş il ərzində müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan milli hərəkatını davam etdirmiş, zəngin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir.

Həmin irs bir çox humanitar elmlər kimi milli ədəbiyyatşünaslığımıza da tədqiqat üçün zəngin material verir. Belə ki, 1920-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi-nəzəri fikri yalnız Şimali və Cənubi Azərbaycanda deyil, mühacirətimizin ədəbi-elmi fəaliyyəti sayəsində vətənimizin tarixi və mövcud siyasi sərhədlərindən kənarında – Türkiyə, Almaniya, Polşa, Fransa, ABŞ kimi yaxın və uzaq xarici ölkələrdə də inkişaf etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan siyasi mühacirətinin zəngin ədəbi irsinin hərtərəfli araşdırılması çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elmimizin təxirəsalınmaz mühüm vəzifələrindəndir.

İlk növbədə ona görə ki, mühacirət ədəbiyyatını və ədəbiyyatşünaslığını öyrənmədən bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi-nəzəri fikrinin dolğun, bitkin tarixini yaratmaq qeyri-mümkündür. Çünki dünyanın hansı ölkəsində və hansı şəraitdə yaradılmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan ədibləri, alimləri tərəfindən yazılmış bədii və elmi əsərlər ümummilli ədəbi-elmi irsimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası millətimizin tarixinin, mədəniyyətinin, o cümlədən klassik ədəbiyyatının tədqiqi yönündə sovet və dünya elminin yol verdiyi birtərəfliliyin, təhriflərin, bir sıra hallarda isə qərəzli və qeyri-obyektiv münasibətin ziyanlı nəticələrinin aradan qaldırılmasını zəruri etdiyi və bunun üçün əlverişli şərait yaratdığı bir zamanda özünün

ideoloji – siyasi platforması etibarilə marksizm-leninizmə, hər cür şovinizmə və böyük dövlətçilik ideologiyasına müxalif olan, obyektivliyi, qərəzsizliyi ilə seçilən mühacirət ədəbiyyatşünaslığının tədqiqi çağdaş ədəbi-nəzəri fikir üçün elmi-metodoloji cəhətdən də aktuallıq kəsb edir, bu istiqamətdə müqayisələr aparmaq, mübahisələri, problemləri çözmək üçün zəngin material verir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının araşdırılmasını zəruri edən digər cəhət mühacir alimlərin əsərlərində, o cümlədən klassik ədəbiyyatımıza dair tədqiqlərində qoyulan və həllini tapan milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyası, Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin mənşəyi və mərhələləri, klassik irs və istiqlal məfkurəsi, ədəbiyyat və siyasət, sənətkar və ictimai – siyasi mühit kimi ciddi elmi problemlərin bugün də aktuallıq kəsb etməsidir.

Nəhayət, «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemi» mövzusunda araşdırma bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatının və ədəbi-nəzəri fikrinin spesifik xüsusiyyətlərini, əsas problemlərini, aparıcı meyllərini müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək baxımından da aktualdır.

Mühacirət ədəbi-elmi fikrinin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (bundan sonra M.Ə.Rəsulzadə şəklində göstəriləcəkdir), Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsevər, Əhməd Cəfəroğlu, Məhəmmədəli Rəsulzadə (bundan sonra M.Əli Rəsulzadə şəklində göstəriləcəkdir), Süleyman Təkinər, Səlim Rəfiq kimi görkəmli nümayəndələrinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaları bu tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir. Bundan əlavə, M.Ə.Rəsulzadənin və M.B.Məhəmmədzadənin tarixə, siyasətə və mədəniyyətə dair

əsərlərindən müvafiq hissələr də tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan mühacirət mətbuatı – («Yeni Qafqazya», «Odlu yurd», «Azəri türk», «Azərbaycan yurd bilgisi», «Mücahid», «Türk izi»- (İstanbul), «İstiqlal», «Qurtuluş» -(Berlin), «Azərbaycan» (Ankara) və s.), həmçinin mühacir müəlliflərin əsərlərinin çapı ehtimal olunan Türkiyənin bəzi elmi jurnalları, AFR-dəki Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun «Dərgi»si, «Qafqaz istiqlal komitəsi»nin Münhendə nəşr olunmuş «Qafqazya» və «Birləşik Qafqazya» dərgiləri diqqətlə araşdırılmış, xeyli material aşkar edilərək tədqiqatda istifadə edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin «İslam-türk ensiklopediyası» və «Türk ensiklopediyası»nda, M.B.Məhəmmədzadənin isə «İslam ensiklopediyası»nda dərc olunmuş Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında oçerklərinə də, yeri gəldikcə, istinad edilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının klassik ədəbi irsimizlə bağlı araşdırmalarının ədəbiyyat tarixçiliyimizdəki yerini, ədəbi-nəzəri fikrimizin inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək məqsədimiz bu əsərdə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini zəruri etmişdir:

- mövzunun tədqiqi vəziyyətini öyrənmək;
- mühacirət ədəbiyyatşünaslığının əsas tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, klassik irslə bağlı araşdırmalarını toplayıb mövzu və problematika baxımından sistemləşdirmək;
- mühacirət elmi fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyasını şərh etmək, milli ədəbiyyatımızın mənşəyi və dövrləşdirilməsi, həmçinin Azərbaycanın

- Şərq-islam mədəniyyətində roluna dair müddəalarını təhlil etmək; XI-XII əsrlər farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına münasibətini aydınlaşdırmaq;
- anadilli poeziyanın təşəkkülü və onun aparıcı simalarının yaradıcılığı haqqında mülahizələrini nəzərdən keçirmək;
 - Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin mənşəyi və inkişaf mərhələləri, həmçinin milli romantizm haqqında mülahizələrini dəyərləndirmək;
 - klassik ədəbi irsin milli istiqlal məfkurəsinin, milli ideologiyanın formalaşmasındakı rolu haqqında mülahizələrini şərh etmək;
 - klassik ədəbiyyatımızın bu və ya digər problemi ilə bağlı mühacirət ədəbiyyatşünaslığının müddəalarını sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mülahizələri ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək, həmçinin mühacirət elmi fikrinin nəticələrini müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətləri baxımından qiymətləndirib, orijinal cəhətlərini aşkarlamaq;
 - mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinə, konkret olaraq klassik ədəbiyyatın öyrənilməsinə töhfəsini müəyyənləşdirmək.

Məlum ideoloji-siyasi yasaqlarla əlaqədar sovet dövründə Azərbaycan mühacirətinin yaratdığı zəngin ədəbi-elmi irsin sistemli və obyektiv tədqiqi mümkün olmamışdır. Mühacirət hərəkatının M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Yurdsevər, Ə.Cəfəroğlu, C.Hacıbəyli kimi görkəmli nümayəndələri sovet dövrü mətbuatında qərəzli hücumlara, təhqirlərə məruz qalmış, onların siyasi, ədəbi-elmi, publisistik fəaliyyəti, tariximiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımızla bağlı tədqiqatları

haqqında birtərəfli, qeyri-obyektiv mülahizələr, rəylər söylənmişdir. Akademik F.Köçərlinin «Böhtançıya cavab» («Kommunist», 10 mart 1974), Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədovun «Burjua elminin saxtakarlığı əleyhinə» (Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri məsələləri) («Azərbaycan kommunisti», sayı 2, 1974) məqalələri bu qəbildəndir. Lakin bununla yanaşı, milli ədəbiyyat klassiklərimizin yaradıcılığı haqqında sovet Azərbaycanında nəşr olunmuş bir sıra monoqrafiyalarda, yeri gəldikcə, mühacir ədəbiyyatşünasların da əsərlərinə istinad edilmiş, onların dəyərli elmi nəticələri qeyd olunmuşdur. Doğrudur, bu zaman həmin müəlliflər Türkiyə alimləri kimi təqdim edilir, onların Azərbaycan siyasi mühacirətinə mənsubluğu üzərindən sükutla keçildir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Xəlil Yusifov «Nizaminin lirikası» monoqrafiyasında şairin lirik irsinin tədqiqi tarixindən bəhs edərkən M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» kitabı üzərində ətraflı dayanır [42, 60-62]. X.Yusifova görə, müəllifin bəzi zərərli meyllərinə, qərəzli səhv hökmlərinə baxmayaraq, «ümumiyyətlə götürdükdə, bu əsərin yaxşı cəhətləri pis cəhətlərindən çoxdur. Burada Nizaminin həyat və yaradıcılığı ilə əlaqədar əvvəlki müəlliflərin fikirləri ümumiləşdirilməklə bərabər, bir çox fikirlər ilk dəfə irəli sürülmüşdür» [42,60]. Monoqrafiyasının mövzusu ilə əlaqədar X.Yusifov M.Ə.Rəsulzadənin həmin əsərindən yalnız Nizami lirikası haqqında fikirləri təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, müəllifin bu xüsusdakı mülahizələri V.Dəstgirdi və Y.E.Bertels kimi nizamişünasların mülahizələri ilə birləşir. Nizami lirikası ilə Cəlaləddin

Ruminin əlaqəsindən bəhs edilən hissəni isə kitabın ən maraqlı yerlərindən biri kimi dəyərləndi

rən X.Yusifov, eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadənin bəzi fikirlərinin səhv olduğunu söyləyir. X.Yusifovun fikrincə, Nizami qəsidələrində sufizmdən danışıldığıının iddia edilməsi doğru deyildir və Rəsulzadənin yazdığına rəğmən təzkirələrdə Nizami qəsidələrinin «sufilikdən, təcərrütdən ibarət olmasına» dair heç bir şey yoxdur [42,61]. Monoqrafiya müəllifi həmçinin M.Ə.Rəsulzadənin bütöv şəkildə əldə olmayan Nizami divanının həcmi haqqında qəti hökm verməsini də düzgün saymır. X.Yusifovun bu son fikri ilə razılaşaşq da, təzkirələr haqqında yuxarıdakı mülahizəsinin araşdırmaya ehtiyacı olduğu zənnindəyik.

Filologiya elmləri namizədi Xəlil Hüseynov isə «Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» adlı monoqrafiyasında «Azərbaycan şairi Nizami» kitabından öz mövzusu ilə bağlı hissələri təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir ki, M.Ə.Rəsulzadə «Xəmsə»nin ilk poemasını «din yayan müqəddəs bir kitab, müəllifini isə «ilahi sirlərə irmiş» və onları bir xəzinə halında «ərənlərə əmanət edən» bir şəxs adlandırmaqla burjuva tədqiqatçılarının məhdud və qeyri-elmi fikirlərini təkrar etmişdir» [12,20]. X.Hüseynova görə, M.Ə.Rəsulzadənin «Sirlər xəzinəsi» haqqında yanlış mülahizələri «Nizaminin ilham aləmini vəsf etdiyi xəlvətləri dərk etməməsindən» irəli gəlir. M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» kitabı ilə bağlı bu və digər mübahisəli məqamları monoqrafiyanın ikinci fəslində nəzərdən keçirəcəyimizdən təkrara yol verməmək üçün burada həmin məsələlərə münasibətimizi açıqlamağı lazım bilmədik.

Filologiya elmləri doktoru, professor Həmid Məmmədzadə «Mirzə Fətəli Axundov və Şərq» monoqrafiyasının «M.F.Axundovun Türkiyədə öyrənilməsi və tədqiq edilməsi» bölməsində Azərbaycan ədəbiyyatının bu

gölkəmli klassikinın həyat və yaradıcılığı haqqında Ə.Cəfəroğlunun, M.B.Məhəmmədzadənin, Ə.Yurdsevərin araşdırmalarından da bəhs edir [26,150-159].

Türkiyədə 1940-cı illərədək M.F.Axundov haqqında Ə.Cəfəroğlunun bir neçə məqalə yazdığını qeyd edən müəllif həmin məqalələrin adlarını sadalamaqla kifayətlənmiş, onların elmi-nəzəri səviyyəsi barədə heç bir fikir söyləməmişdir. H.Məmmədzadə «İslam ensiklopediyası»nın 4-cü cildində (İstanbul, 1945) dərc olunmuş «Fətəli Axundzadə» portret-öçerkini geniş təhlil edərək müsbət cəhətlərini göstərməklə yanaşı, bir sıra qüsurlarını, ədəbin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı təhrif olunmuş məqamları da nəzərə çatdırmışdır [26,150-155]. Lakin nədənsə, monoqrafiya müəllifi həmin öçerkin Mirzə Bala Məhəmmədzadə tərəfindən yazıldığını qeyd etməyi lazım bilməmişdir.

Ə.Yurdsevərin «Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri» kitabçasını ətraflı təhlil edən professor H.Məmmədzadə Axundovun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri, rus ədəbiyyatının dramaturqun yaradıcılığına təsirinin mütləqləşdirilməsinin yanlışlığı və s. barədə Ə.Yurdsevərin bir sıra qənaətləri ilə razılaşırsa da, ümumən həmin araşdırmanı müsbət qiymətləndirir: «Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Əbdülvahab Yurdsevərin M.F.Axundov haqqında yazdığı tədqiqat zəngin materiala istinad etmək və böyük mütəfəkkirin çoxtərəfli irsini və fəaliyyətini əhatə etmək nöqteyi-nəzərindən maraqlıdır. O, Türkiyədə bu haqda özündən əvvəl yazan müəlliflərdən müəyyən qədər irəli gedə bilmişdir» [26,158].

H.Məmmədzadə haqqında danışdığımız monoqrafiyasında Ə.Yurdsevərin «Azərbaycan dram

ədəbiyyatı» əsərinin M.F.Axundovla bağlı hissəsindən də müxtəsər bəhs etmiş, M.Ə.Rəsulzadənin adını çəkmədən onun «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərindən Mirzə Fətəlinin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini xarakterizə edən sərrast mülahizəsini sitat gətirmişdir[26,159].

Ə.Yurdsevərin «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» kitabçasından filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Məmmədovun «Nəcəf bəy Vəzirov» monoqrafiyasında da danışılır. Əsərinin mövzusu ilə əlaqədar müəllif həmin kitabçanın yalnız N.Vəzirovun dramaturji yaradıcılığına həsr olunmuş fəslində dayanır. K.Məmmədov N.Vəzirovun «Müsibəti-Fəxrəddin», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Adı var, özü yox» kimi əsərlərinə Ə.Yurdsevərin verdiyi təhlili müsbət qiymətləndirməklə yanaşı, dramaturqun Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi haqqında mülahizələri ilə də razılaşır. Lakin K.Məmmədovun fikrincə, «Pəhləvanani-zəmanə» pyesindən danışarkən Ə.Yurdsevər «dövr ilə əlaqədar məsələlərdə obyektivlik hissini itirmiş, ədəbiyyatşünasdan daha çox irticaçı bir siyasətçi kimi çıxış etmişdir» [23,316]. Bu fikrini əsaslandırmaq üçün monoqrafiya müəllifinin gətirdiyi sitatdan aydın olur ki, Ə.Yurdsevərə qarşı irəli sürülən ittiham onun Bakını və bütövlükdə Azərbaycanı türk torpağı adlandırması, rus imperializminin burada yürütdüyü müstəmləkə siyasətini pisləməsi ilə əlaqədardır. Zənnimizcə, Ə.Yurdsevərin bu fikirlərində haqlı olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Təəssüf ki, K.Məmmədov Ə.Yurdsevərin «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» kitabçası haqqında ümumən müsbət səciyyəli təhlilini mühacir alimin ünvanına təhqiramiz ifadələr işlətməklə tamamlamış, onu «mürtəcə niyyətli

siyasətçilərin quyruğunda sürünməkdə, qəsdən iftira yolunu tutmaqda» günahlandırmışdır [23,319].

Ə.Yurdsevərin klassik irsimiz haqqında digər tədqiqatı – «Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» kitabı isə filologiya elmləri doktoru Nazim Axundovun kəskin tənqidinə məruz qalmışdır. «Azərbaycan satira jurnalları» (1906-1920-ci illər) monoqrafiyasında XX əsr Azərbaycan satirasının Türkiyədə öyrənilməsi haqqında danışarkən N.Axundov həmin əsərin üzərində də dayanır [2,341-343]. Mühacir ədəbiyyatşünasın tədqiqatına marksist-leninçi ideologiyanın tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşdığı üçün monoqrafiya müəllifi Ə.Yurdsevəri mühafizəkarlıqda, Sabirin ictimai-siyasi görüşlərini təhrif etməkdə, əksinqilabi fikirlər söyləməkdə ittiham etmişdir. Sabirin siyasi görüşləri etibarilə türkçü, milliyyətçi, fəlsəfi görüşləri etibarilə idealist olması haqqında Ə.Yurdsevərin mülahizələri ilə razılaşmayan N.Axundova görə, mühacir alim «o zamankı siyasi şəraiti, azadlıq uğrunda gedən inqilabi mübarizəni, onun qarşıya qoyduğu vəzifələri doğru başa düşmədiyindən Sabirin yaradıcılığındakı böyük bəşəri idealların mənasını da təhrif etmişdir. Nəticədə Sabirin inqilabi pafosu inkar edilmiş, o ayrı-ayrı islahatlar tələb edən kiçik bir sənətkar səviyyəsinə endirilmişdir» [2,343].

Bura qədər deyilənlər göstərir ki, sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının mühacirət irsi, mühacirət ədəbi-elmi fikri haqqında mülahizələri, rəyləri heç də həmişə obyektiv elmi xarakter daşmamışdır. Bu isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin dövrün siyasi rejimi və cəmiyyətdə hakim olan ideologiya ilə bağlı bir hal idi. Alim, tədqiqatçı bu rejimin və ideologiyanın mahiyyətinə zidd olan mətləbləri ya tənqid etməli, ya da bu barədə, ümumiyyətlə, susmalı idi.

1980-ci illərin sonu-1990-cı illərin əvvəllərində keçmiş SSRİ məkanında, o cümlədən Azərbaycanda gedən tarixi-siyasi proseslər, milli özünüdərkə və dövlət müstəqilliyinə meylin qüvvətlənməsi ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitdə mövcud olan bir çox yasaqları aradan qaldırdığı kimi, mühacirət irsinin də obyektiv elmi tədqiqi üçün şərait yaratdı. Məhz belə bir dövrdə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin elan olunması ərəfəsində – 1991-ci ilin aprelində Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, «Vətən» Cəmiyyətinin, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Qurumunun və Türkiyədəki Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Bakıda birgə təşkil etdikləri «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» beynəlxalq elmi simpoziumu bu mövzunun tədqiqinə təkan verdi. Simpoziumda XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyəti, mühacirətin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irsi haqqında sanballı məruzələr oxundu, müzakirələr keçirildi.

Filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Azadə Rüstəmovanın həmin simpoziumda «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» əsəri» mövzusunda məruzəsi* mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs probleminin araşdırılması yönündə ilk uğurlu addımlardandır. M.Ə.Rəsulzadənin adı çəkilən kitabı ilk nəşrindən düz qırx il sonra müəllifin vətəninə professor R.Azadənin bu araşdırmasında öz obyektiv elmi qiymətini almışdır.

* Профессор Р.Азадяннин щямин мярузя ясасында щазырладыы ейни адлы мягаля Азярбайщан ЕА Хябярляринин Ядыбиййат, Дил, Инъящянят серийасынын 1998-щы ил 1-2-щы сайында щап едилмищдир. Биз бурада щямин нящря истинад едирик – *Н.Б.*

Nizami yaradıcılığının araşdırılması sahəsində çox-illik təcrübəsi və uğurları olan professor R.Azadə «Azərbaycan şairi Nizami» kitabını «yazılışından əlli, nəşrindən qırx illik bir zaman məsafəsi keçsə də, öz elmi əhəmiyyətini bugün də saxlayan, bir sıra problemlərin tədqiqi yönündə isə hətta örnək məqamında olan bir əsər» kimi dəyərləndirir, burada şairin dövrü, mühiti, şəxsiyyəti, cəmiyyət hadisələrinə baxışı, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü, təsəvvüf və əxiliklə əlaqəsi, şer, sənət haqqında görüşləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi nizamişünaslığın bütün mərhələləri üçün mühüm və vacib olan məsələlərin sistemli şəkildə öyrəniş obyektinə çevrildiyini vurğulayır. Məruzəçinin fikrincə, «M.Ə.Rəsulzadənin Nizami şerini «toplunun sosial və fikri ehtiyacına yönəldilmiş bir sənət nümunəsi kimi tədqiqi və «ictimai nizam ilə yaradılmış ədalətli cəmiyyət ideyası» haqqındakı elmi konsepsiyası nizamişünaslıqda nəzəri fikrin ilkin uğurları sırasındadır» [35,3]. M.Ə.Rəsulzadənin Nizami və din, Nizami və sufilik, Nizami yaradıcılığında kamil insan-tanrı münasibətləri kimi elmi problemlər haqqında ilk obyektiv fikir söyləyən müəlliflərdən biri, bəlkə də birincisi olduğunu qeyd edən R.Azadə onun «Nizami və Avropa ədəbiyyatı» problemi ətrafında mülahizələrinin, A.Krımski və Y.E.Bertels kimi rus şərqşünaslarının əsərlərinə münasibətinin də dolğunluğu və elmi dəyəri ilə seçildiyini nəzərə çatdırır. Nizaminin türklüyü və əsərlərinin türk təfəkkürünün məhsulu olması haqqında M.Ə.Rəsulzadənin mülahizələrinə xüsusi diqqət yetirən R.Azadə bu problemin tədqiqatdan leytmotiv kimi keçib, onun bütün ruhunu istiqamətləndirdiyini vurğulayaraq yazır: «M.Ə.Rəsulzadə Nizami şerinin iç məzmununa

nüfuz etməklə onun sənəti üçün səciyyəvi olan azərbaycanlılıq-türkilik koloritini üzə çıxarır» [35,5-6].

«Azərbaycan şairi Nizami» kitabındakı bəzi mübahisəli, qeyri-dəqiq məqamlarla da bağlı R.Azadə öz fikrini söyləmişdir. Ümumiyyətlə, bu məruzə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının konkret nümunəsinə həsr olunsada, bütövlükdə mühacirət ədəbi-elmi fikri haqqında yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi, dolğun təhlili, o dövrün mühacirətlə bağlı yazıları üçün səciyyəvi olan emosiyalardan və publisistik əhval-ruhiyyədən uzaqlığı ilə seçilən ilk sanballı mütəxəssis rəyidir – desək, mübaliğə etmərik.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, «Azərbaycan şairi Nizami» kitabı nəşr olunan kimi Türkiyə ədəbi-elmi ictimaiyyətində maraq doğurmuş, bu ölkədə Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur araşdırıcılarından olan professor Əhməd Atəş 1954-cü ildə «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisində əsər haqqında reseenziya dərc etdirmişdir. Kitabın hər bölümünü müxtəsər şərh edən türk alimi yazır: «... Əsər böyük şair Nizamini tarixi və coğrafi bütün mühiti içində, bütün cəhətlərini qavrayan bir plana görə hazırlanmış və bu planın hər qismi salim bir anlayış, dərin bir görüş və geniş bir bilgi ilə incələnmiş və yazılmışdır» [44,52]. Professor Əhməd Atəşin fikrincə, «bu əsər yazarının siyasət adamı olmasına rəğmən Nizamini sevən, anlayan və dürüst bir ruh tərəfindən cızılmış və müvəffəq olmuş bir tablosudur»[44,52].

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-elmi irsinə peşəkarlıqla yanaşanlardan biri də tənqidçi-ədəbiyyatşünas Elçin olmuşdur. O, «Ədəbi proses: olum, ya ölüm?» silsiləsindən ikinci məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni konsepsiyasının hazırlanmasında mühacirət ədəbiyyatşünaslığından da

faydalanmağın zəruriliyini qeyd edir, Ə.Cəfəroğlunun «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri», Ə.Yurdsevərin «Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı», həmçinin mühacir alimlərimizin bir sıra digər əsərlərini istər metodoloji prinsiplər, istərsə də elmi-nəzəri səviyyə baxımından diqqətəlayiq tədqiqatlar kimi dəyərləndirir. Alim düzgün olaraq belə bir fikir yürüdür ki, həmin nümunələr «sosialist realizmi ədəbi metodunun» inzibati çərçivələrindən azad elmi-nəzəri təfəkkür bəhrəsi kimi maraqlıdır və bu mənada, onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, ... yeni konsepsiyanın işlənilməsi baxımından effektiv nəticələrə gətirib çıxara bilər, eyni zamanda ədəbi prosesi canlandırır, ona yeni bir nəfəs, ab-hava gətirər» [11].

Filologiya elmləri doktoru Vaqif Sultanlı «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti» mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında, həmçinin həmin dissertasiya əsasında nəşr etdirdiyi «Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası» (Bakı-1994) dərs vəsaitində və «Ağır yolun yolçusu» (Bakı-1996) adlı portret-monoqrafiyada görkəmli mütəfəkkirin mühacirət dövrü ədəbi-elmi fəaliyyətindən də ətraflı bəhs etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi yönündəki fəaliyyətinin ardıcıl, sistemli araşdırmalarla müşayiət olunduğunu vurğulayan müəllif «Azərbaycan kultür gələnləri» və «Azərbaycan şairi Nizami» əsərlərinin təhlilinə geniş yer vermiş, bu tədqiqatların ədibin ədəbiyyatımızın mənşəyinə münasibətini aydınlaşdırmaq, klassiklərə yanaşma metodunu müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdir [39,143-168].

Elşən Əbülhəsəni «Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyasında görkəmli mühacir alimin klassik irsimizlə bağlı tədqiqatları üzərində də dayanmış, «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri», «XVII əsr azəri şairi Məlik bəy Avcı», «XIX əsr azəri şairi Siraci» və s. əsərləri barədə fikir yürütmüşdür.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, son illər mühacirət ədəbiyyatşünaslığının araşdırılmasında müəyyən irəliləyişə və uğurlara baxmayaraq, bütövlükdə bu mövzunun tədqiqi vəziyyəti qənaətbəxş sayıla bilməz. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemi də sistemli və ətraflı araşdırmaya cəlb edilmədiyindən təqdim edilən bu əsərin yazılması zərurətini doğurmuşdur.

Mövzunun ilk dəfə sistemli işlənməsi əslində araşdırmanın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca amildir. Belə ki, bu işdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbiyyatşünaslıq irsinin mühüm qismini təşkil edən klassik ədəbiyyatımızla bağlı araşdırmalar ilk dəfə olaraq xüsusi tədqiqatın predmetinə çevrilir, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı vahid ədəbi-nəzəri, elmi istiqamət, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tərkib hissəsi kimi təqdim olunur.

Tədqiqatda həmçinin ilk dəfə olaraq mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ədəbiyyat tarixi konsepsiyası açıqlanmış, M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məhəmmədzadənin, Ə.Yurdsevərin, Ə.Cəfəroğlunun və digərlərinin klassik ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri ilə bağlı mülahizələri sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının müddəaları ilə müqayisəli surətdə təhlil edilmiş, çağdaş ədəbi-nəzəri fikrin nailiyyətləri baxımından dəyərləndirilmişdir.

Əsər tarixi-müqayisəli metodun prinsipləri əsasında yazılmış, müasir ədəbiyyatşünaslığın nəzəri müddəalarından, klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatların nəticələrindən istifadə edilmişdir.

Monoqrafiyada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemi ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırıldığından bu sahədə gələcək tədqiqatlar üçün zəmin təşkil edir. İşin nəticələrindən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir tarixi, həmçinin klassik ədəbiyyatımızla bağlı tədqiqat aparan mütəxəssislər faydalana bilərlər. Bu monoqrafiyanın ali məktəblərin filologiya fakültələrində müvafiq ümumi və xüsusi kursların tədrisində də istifadə edilməsi mümkündür.

BİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1.1. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülünü şərtləndirən amillər. Mühacirət ədəbi-nəzəri fikrinin əsas istiqamətləri

M.Ə.Rəsulzadə «Elm və siyasət» adlı məqaləsində yazır: «*Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir*» [80]. Mədəni, sivil dünyada qeyd-şərtsiz qəbul edilmiş bu prinsip sovet siyasi rejiminə onun bütün mövcudluğu dövründə tamamilə yad olmuşdur. Burada elm, mədəniyyət siyasəti nəinki idarə etmirdi, hətta ondan ifrat asılılıqda, onun diqtəsinə əməl etmək zorunda idi. Bu səbəbdən də, Azərbaycanın 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası tərəfindən istilası, 1922-ci ildə isə zorla SSRİ adlı imperiya qurumunun tərkibinə qatılması yalnız siyasi müstəqilliyimizin – milli dövlətçiliyimizin deyil, eyni zamanda milli kultür istiqlalımızın da itirilməsi ilə nəticələndi. İctimai-siyasi həyatın bütün sahələrini ciddi nəzarətə götürən bolşevik rejimi «formaca milli, məzmunca sosialist» şüarı altında əslində ədəbiyyat və mədəniyyətdə də ruslaşdırma siyasəti yeridir, onu öz milli köklərindən ayırmağa çalışırdı. Millətləri, ilk növbədə türk-müsəlman xalqlarını simasızlaşdırmaq, onların tarixi

yaddaşını məhv etmək məqsədi güdən bu imperiya siyasətinin mahiyyətini M.Ə.Rəsulzadə «Şəkilcə də, mühtəvacə da ruslaşdırma» formulu ilə olduqca sərrast açıqlamışdır.

Sovet rejimində siyasətin humanitariya üzərində hegemonluğunun digər acınacaqlı nəticəsi alimlərin millətimizin tarixini, zəngin ədəbiyyat və mədəniyyətini obyektiv tədqiq edib dəyərləndirmək imkanından məhrum olmaları idi. Bu sahədə marksizm-leninizm təliminə, kommunist partiyasının proqram sənədlərində müəyyənləşdirilmiş «ustanovka»lara ciddi riayət etmək məcburiyyəti Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında tədqiqatlarda bir çox hallarda qeyri-obyektiv, birtərəfli mülahizələrin irəli sürülməsinə, təhriflərə və yanlışlıqlara gətirib çıxarırdı. Ə.Yurdsevərin sözlərilə desək, «kommunist tədqiqatçılar ... əsərləri sırf kəndi ölçüləri ilə mütaliə etdiklərindən, onların Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yaptıkları incələmələr dürüst və obyektiv olmaqdan çox uzaq» idi [90,36]. Milli tariximizin və mənəvi irsimizin obyektiv araşdırılması üçün nisbətən əlverişli şərait Azərbaycanda yalnız 1970-ci illərdə yaranmağa başladı. 1960-cı illərin sonuna qədər isə totalitar rejimin müəyyən etdiyi çərçivələrdən kənara çıxan milli düşüncəli ziyalıların faciəli taleyi haqqında yüzlərlə fakt mövcuddur.

Təbii ki, sovet Azərbaycanında humanitar elmlər sahəsində uzun müddət hökm sürmüş bu anormal vəziyyət milli istiqlal hərəkatını xaricdə davam etdirən mühacir ziyalılarımızı narahat etməyə bilməzdi. Odur ki, mühacirlərimizin bir qismi öz fəaliyyətlərində siyasi və kulturoloji yönəri birləşdirmiş, sovet Azərbaycanındakı ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni prosesi müntəzəm

izləməklə yanaşı, folklorumuzun, klassik irsimizin tədqiqi və təbliği ilə də ardıcıl məşğul olmuşlar. Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbi-elmi fəaliyyətində əsas məqsəd, bir tərəfdən, tariximiz, ədəbiyyat və mədəniyyətimizlə bağlı sovet və dünya elminin təhriflərini aradan qaldırmaq, qeyri-obyektiv, yanlış mülahizələrini təkzib etmək idisə, digər tərəfdən, qədim tariximizi, zəngin ədəbi-mədəni irsimizi xaricdə təbliğ etməklə millətimiz barədə düzgün təsəvvür yaratmaq, onun müstəqil dövlət qurmağa və istiqlala qovuşmağa layiq olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətə sübut etmək idi. Beləliklə, mühacirətimizin siyasi fəaliyyəti kimi, kulturoloji fəaliyyəti də Azərbaycan istiqlalı ideyasına xidmət edirdi.

XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbiyyatşünaslıq irsi olduqca zəngin və çoxcəhətlidir. Həmin irsi problematika baxımından şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) ümumi ədəbi-kulturoloji problemlərə həsr olunmuş əsərlər.*
- b) Azərbaycan (və bütövlükdə türk) folkloru ilə bağlı araşdırmalar.*
- c) klassik ədəbi irsimizə dair araşdırmalar.*
- ç) çağdaş ədəbiyyat məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər.*

Ümumi ədəbi-kulturoloji problemlərə həsr olunmuş əsərlərə M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan kültür

gələnləri», Ə.Cəfəroğlunun «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri», «Azərbaycan ədəbiyyatı», M.B.Məhəmmədzadənin «Milli harsımıza dair», S.Təkinərin «Azərbaycanda fikir hərəkətləri» və s. araşdırmaları misal göstərmək olar. Bu əsərlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ümumkulturoloji aspektdə nəzərdən keçirilib dəyərləndirilir.

Folklor araşdırmaları Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının mühüm qolunu təşkil edir. Dünya şöhrətli türkoloq, professor Ə.Cəfəroğlunun bu sahədəki fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu böyük alimi əslində Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının banisi adlandırmaq olar. 1929-cu ildə Almaniyanın Breslau Universitetində «Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatı-türküsi. Bir dil araşdırması ilə» mövzusunda dissertasiya müdafiə edib filologiya doktoru alimlik dərəcəsi alan Ə.Cəfəroğlu ömrünün sonuna kimi türk, o cümlədən Azərbaycan folklorunu müxtəlif yönərdən araşdırmış, sanballı elmi məqalələr yazıb çap etdirmişdir. Folklorumuzun istər ayrı-ayrı janrları, möhtəşəm abidələri, istərsə də ümumi nəzəri problemlərinə həsr olunmuş araşdırmalar mühacir alimin filoloji irsində önəmli yer tutur. «Azərbaycan ədəbiyyatında sayaçı türküsi», «Anadolu və Azərbaycan folklorunda saxlanılan iki şaman tanrısı», «Folklorumuzda milli həyat və dil bəziyyətləri», «Azəri xalq ədəbiyyatında Aşıq Qərib dastanı», «Azəri xalq ədəbiyyatında Qaçaq Nəbi dastanı» və s. məqalələr bu qəbildəndir.

«XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas», «Cahan ədəbiyyatında türk qopuzu», «Hüdüd boyu saz şairlərindən Dədə Qasım», «Tərəkəmə ağzı ilə hüdüd boyu saz şairlərimizdən Qurbani və şerləri», «Hüdüd boyu saz

şairlərimizdən Bağdat xanım» və s. məqalələr Ə.Cəfəroğlunun türk etnik – mədəni ənənəsində mühüm yer tutan aşiq sənətinin və onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqi ilə də ardıcıl və sistemli şəkildə məşğul olduğunu göstərir.

Mühacirət folklorşünaslığının xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də «Kitabi-Dədə Qorqud»un tədqiqi və təbliği olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin «Dədə Qorqud dastanları», «Dədə Qorqud oğuznamələri» məqalələrində, «İslam-türk ensiklopediyası» üçün yazdığı «Azərbaycan etnoqrafiyası» oçerkində, habelə M.B.Məhəmmədzadənin «Dədə Qorqud», H.Bayqaranın «Dədə Qorqud dastanlarına dair notlar» və s. yazılarda bu möhtəşəm sənət abidəsinin meydana gəlməsi, Azərbaycan ədəbi dilinin, yazılı ədəbiyyatımızın və ümumiyyətlə, mədəniyyətimizin inkişafındakı rolu barədə ciddi elmi mülahizələr söylənilir. Mühacir müəlliflər «Kitabi-Dədə Qorqud»u ideoloji-siyasi yöndən də təhlilə cəlb etmiş, bu abidənin Stalin rejimi dövründə Sovet İttifaqında represiyaya məruz qaldığını dünya ictimaiyyətinin nəzər-diqqətinə çatdırmışlar.

Mühacirət folklorşünaslığında diqqəti cəlb edən önəmli xüsusiyyət Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin ümumtürk kontekstində tədqiq edilməsi və bununla da bir tərəfdən, milli ədəbiyyatımızın ortaq türk qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi, digər tərəfdən isə, geniş coğrafi ərazidə məskunlaşmış dünya türklüyünün etnik-mədəni bütövlüyünün aşkarlanmasıdır. Həmin cəhət Ə.Cəfəroğlunun folklor araşdırmalarında daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu baxımdan böyük türkoloqun folklorşünaslıq irsinin doğma vətəninə nəşri və tədqiqi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında ciddi elmi

problem kimi durmaqdadır. Həmin problemin uğurlu həllinin Azərbaycanda folklor araşdırmalarının elmi-nəzəri səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəyi zənnindəyik.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ən zəngin sahəsini təşkil edən klassik ədəbi irsimizlə bağlı araşdırmalar haqqında monoqrafiyanın növbəti fəsillərində ətraflı bəhs edəcəyimizdən burada həmin istiqaməti nəzərdən keçirməyə lüzum görmürük.

Mühacirətdə sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında araşdırmalara daha çox M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məhəmmədzadənin, Ə.Cəfəroğlunun və S.Təkinərin elmi irsində təsadüf edirik. Adları qeyd olunan alimlər ardıcıl olaraq sovet Azərbaycanı və digər türk sovet respublikalarındakı ədəbi prosesi izləmiş, vaxtaşırı olaraq həm mühacirət mətbuatında, həm də müxtəlif xarici ölkə jurnallarında sovet dövrü ədəbiyyatımızın və ədəbi-nəzəri fikrimizin vəziyyətinə dair məqalələrlə çıxış etmişlər. M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», M.B.Məhəmmədzadənin «Azəri ədəbiyyatının dünəni və bu günü», «Cəfər Cabbarlı», Ə.Cəfəroğlunun «Şəkilcə milliyyətçi sovet türk ədəbiyyatı», «Azəri ədəbiyyatında spekulyasionçuluq», «Sovetlər Birliyi türkolojisi araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası», S.Təkinərin «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi», «Sovetlər Birliyində tənqidlərə hədəf olan şərlər haqqında» və s. məqalələrlə tanışlıq zamanı sovet Azərbaycanındakı ədəbi prosesə, nəşr olunmuş bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq nümunələrinə, ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığına obyektiv elmi qiymət verildiyinin şahidi oluruq. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının nöqsanlarını, qeyri-səmimi məqamlarını tənqid etməklə yanaşı, onun

uğurlarını da qeyd etmiş, bir sıra əsərlərdəki sətiraltı mənəni sezmişdir.

Eyni dövrdə Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradan Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığı haqqında M.Ə.Rəsulzadənin «Ədəbi bir hadisə», Ə.Cəfəroğlunun isə «Şair Şəhriyar» məqalələrində bəhs edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirət ədəbiyyatşünaslığının təqdim edilən hər bir sahəsi ayrıca sanballı tədqiqat üçün kifayət qədər material verir. Biz burada mühacirət ədəbi-nəzəri fikrinin əsas istiqamətləri haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa çalışdıq. Monoqrafiyanın bilavasitə mövzusu ilə bağlı materialın araşdırılmasına keçməzdən əvvəl isə mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyasını şərh etmək zəruridir. Belə ki, həmin konsepsiyayı araşdırmadan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının klassik irsə münasibət prinsiplərini dəqiq müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

1.2. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası

Hər bir milli ədəbiyyatşünaslığın məşğul olduğu fundamental problemlərdən ən başlıcası milli ədəbiyyat tarixi problemidir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyasının ayrı-ayrı elementlərinə hələ XIX əsrin II yarısında M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi irsində rast gəlirik. Sonralar – XX əsrin ilk rübü ərzində F.Köçərlinin, A.Surun, Y.V.Çəmənzəminlinin, A.Şaiqin, A.Muxsanlınin, H.Zeynallının, Ə.Abidin, Ə.Nazimin, M.K.Ələkbərlinin və digərlərinin milli ədəbiyyat tarixi

konsepsiyasının yaradılması baxımından ciddi elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edən araşdırmaları meydana çıxır.

Müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmış iki cildlik (1943-1944) və üç cildlik (1957-1960) «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin nəşri bütün qüsurlarına, təhriflərinə və yanlışlıqlarına baxmayaraq, ədəbiyyatşünaslıq elmimizin bu sahədə ciddi axtarırlarının bəhrəsi idi və sovet Azərbaycanında ədəbi-nəzəri fikrin o zamankı səviyyəsini əks etdirirdi.

«Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin son akademik nəşrindən bizi təqribən qırx illik zaman məsafəsi ayırır. Bu müddət ərzində istər dünya ədəbi-estetik fikri, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi xeyli inkişaf etmiş, böyük uğurlar qazanmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan tarixində millətimiz üçün təleyüklü hadisə baş vermiş – dövlət müstəqilliyi bərpa edilmişdir. Bu olaylar «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin yeni, elmi-nəzəri cəhətdən daha mükəmməl, ideoloji-siyasi təhriflərdən uzaq olan akademik nəşrinin hazırlanmasını zəruri etmişdir. Bu zərurət isə ədəbi-nəzəri fikrimizdə indiyədək mövcud olmuş milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyalarını nəzərdən keçirib saf-çürük etməyi, onların müsbət cəhətlərindən faydalanmağı tələb edir. Odur ki, mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyasının öyrənilməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yalnız onun klassik irsə münasibət prinsiplərini müəyyənləşdirmək baxımından deyil, eyni zamanda yeni milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyasının yaradılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Doğrudur, XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin elmi irsində çoxcildli ədəbiyyat tarixlərinə təsadüf etmirik. Lakin bu heç də milli ədəbiyyat tarixi probleminin

mühacirət ədəbiyyatşünaslığında diqqətdən kənar qalması kimi qiymətləndirilməməlidir. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan kultür gələnləri», «Azərbaycan şairi Nizami», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», Ə.Cəfəroğlunun «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri», «Azərbaycan ədəbiyyatı», «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» kimi əsərlərində, həmçinin M.B.Məhəmmədşadənin, Ə.Yurdsevərin, H.Bayqaranın, S.Rəfiqin, S.Təkinərin müxtəlif məqalələrində milli ədəbiyyatımızın mənşəyi, dövrləşdirilməsi, klassik və müasir ədəbi irsin bədii-estetik və ideoloji-siyasi yöndən dəyərləndirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edən elmi mülahizələr yürüdülmür. Məhz bu cəhət mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası öz dolğunluğu, tamlığı, elmi-nəzəri səviyyəsi, mükəmməl metodologiyası ilə mühacirət ədəbiyyatşünaslığında xüsusilə fərqlənir. Bu konsepsiya ən qədim dövrdən başlayaraq XX əsrin 40-cı illərində böyük bir zaman kəsimində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolunu ehtiva edir.

Bütün milli kultürlərin üç böyük amilin: coğrafi (vətən), etnoqrafik (millət) və mənəvi (mədəniyyət) qarşılıqlı təsirindən yarandığı fikrini irəli sürən M.Ə.Rəsulzadə tamamilə doğru olaraq qeyd edir ki, «ərəb fütuhatına qədər türlü kultür və dinlərin qarşılıqlı mücadilə və rəqabət səhnəsi olan Azərbaycan nə qövmiyyət, nə də din baxımından tamamilə vahid bir mənşərə əxz etməmişdi. ...Nə ümumi bir dili, nə də müştərək bir dini yoxdu. ...Yalnız ərəblər zamanındadır ki, Azərbaycan din və kultür birliyi qazandı» [76,5-6]. M.Ə.Rəsulzadənin

fikrincə, din və mədəniyyət birliyini müsəlmanlığın yerləşməsi ilə qazanaraq VIII əsrdən islam mədəniyyətinə daxil olan Azərbaycan etnik ünsür baxımından da XIII yüzildən etibarən qələbəlik bir türk məmləkəti halına gəlmişdir [76,6].

M.Ə.Rəsulzadənin bu fikirləri heç də Azərbaycanın məhz XIII əsrdə türkləşməsi kimi başa düşülməməlidir. Müəllif burada türklərin ölkədə aparıcı etnosa çevrilməsi, Azərbaycanın həm din, həm dil, həm də mədəniyyət baxımından «qələbəlik bir türk-islam məmləkəti halına gəlməsi» prosesinin uzun sürdüyü və XIII əsrdə yekunlaşdığı qənaətini ifadə etmişdir. İstər «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə, istərsə də «Qafqazya türkləri»* əsərində M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın və Şərqi Qafqazın türkləşməsi prosesi, türklərin bu regionda hələ eradan əvvəl məskunlaşdıqları haqqında mülahizələri fikrimizi təsdiq edir.

Digər tərəfdən, M.Ə.Rəsulzadə bəzi müəlliflərdən fərqli olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini anadilli poeziyamızın təşəkkül dövrü kimi qəbul edilən XIII əsrdən deyil, daha əvvəlki dövrdən – farsdilli Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə başlamağı elmi-metodoloji cəhətdən daha düzgün saymışdı. Mühacir alimin bu barədəki müddəaları ətraflı şərhini «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının və bütövlükdə mədəniyyətinin ümumtürk qaynaqlarını qəbul edən M.Ə.Rəsulzadə bu kitabında Azərbaycan türklərinin Şərq-islam mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu ətraflı şərh etmişdir. Onun fikrincə, ***Şərq-islam mədəniyyəti üç milli***

* Ба х : М.Е.Ресулзаде. «Кавказия туркleri». «Турк йылы», Истанбул, 1928, с.478-482; тјақрап няшр: Истанбул, 1993, с.3-7.

mədəniyyətin – ərəb, fars, türk mədəniyyətlərinin sintezindən yaranmışdır və «ərəblərlə bərabər, onlar qədər, bəzi xüsuslarda, hətta onlardan daha çox, islam elm və ürfanına çalışmış farslarla türklər vardır. Bu İki irqdən yetişmiş böyük islam şəxsiyyətlərinin dünyaca bəlli adları cildlər dolduran yazılara konu olmuşlardır» [77,6].

Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların da islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğunu vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda Azərbaycan şairlərinin bu mədəniyyətin tərkib hissəsi olan klassik İran ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynadıqlarını konkret faktlarla açıqlayır. O qeyd edir ki, X-XIII əsrlər arasında tarixi-siyasi şəraitlə əlaqədar fars dili bütün islam Şərqi üçün ümumi bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuş, fars olmayanlar belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlar. Zamanın bu tələbinə xüsusən türk ziyalıları uymuş və beləliklə, fars ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənməklə və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda türk şairləri tərəfindən də yaradılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, məhz bu amillərlə əlaqədar, «...klassik islami türk ədəbiyyatının doğuşu fars ədəbiyyatının kalkınmasından 3-4 yüz il sonraya qalmışdır» [77,17]. Bununla yanaşı, mühacir alim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini anadilli poeziya ilə başlamır, yuxarıda qeyd olunan səbəblərlə bağlı XI-XII əsrlərdə əsərlərini farsca yazmış və bununla klassik İran ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfə vermiş Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani və digər sənətkarların yaradıcılığını da milli ədəbiyyatımızın faktı kimi dəyərləndirir və bu zaman belə bir müddəə irəli sürür ki,

«ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız şəkil (forma – N.C.) yetməz və bu şəkil, önəmli olmaqla bərabər, zəruri də deyildir. Bir əsəri milli yapan, şəkillə bərabər, məzmununun da milli olmasıdır» [77,28]. Bu iki amil arasında ahəng olmadığı təqdirdə isə, M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, *«əsəri milliləşdirən şəkildən ziyadə məzmun, başqa sözlə, dildən ziyadə mənadır. Yabançı, özgə dildə yazılmış bir əsər daşdığı mənə və ruha görə müəyyən şərtlər içində, bir millət üçün, milli ola bilər»* [77,28-29].

M.Ə.Rəsulzadə analoji faktların digər xalqların ədəbiyyatlarında da mövcud olduğuna dair misallar gətirməklə, yuxarıdakı mülahizələrini təsdiqləyir. Belə ki, finlərin məşhur vətənpərvər şairləri əsərlərini isveç dilində yazmışlar, lakin buna baxmayaraq, onlara milli şairlər kimi Finlandiyanın paytaxtında heykəllər ucaldılmışdır. Bunun kimi ingilis hakimiyyətinə qarşı milli istiqlal davasını tərənnüm edən İrland ədəbiyyatı da müəyyən bir zamanda ingiliscə yazılmışdır. Rabindranat Taqorun hind varlığını və mədəniyyətini müdafiə edən əsərləri də ingiliscədir [77,29-30]. Lakin bütün bu ədəbi nümunələri M.Ə.Rəsulzadə qeyd-şərtsiz milli əsərlər sayır. Digər tərəfdən, onun fikrincə, «hər hansı bir əsəri yalnız yazıldığı dilə görə milli əsər saysaq, onda sovet rejimində Azərbaycan türkcəsi ilə yazılan, lakin Azərbaycan mənəviyyatı ilə heç bir əlaqəsi olmayan kommunist cəfəngiyyatını da milli Azərbaycan ədəbiyyatı deyə qəbul etmək lazım gəlir. Yaxud, «türk» sözünü bayağılığın, qəddarlığın, idraksızlığın və kötülüyün qarşılığı olaraq kullanmaq çirkinlik və küstahlığını göstərən bir çox türkcə yazan şairlərin divan ədəbiyyatına keçmiş bulunan misra və mənzumələrini də «milli ədəbiyyat» deyə hesaba qatmaq gərəkdir» [77,29-30].

Bununla bərabər, M.Ə.Rəsulzadə ədəbi əsərin məzmununu onu milliləşdirən əsas amil kimi qəbul edərkən formanın əhəmiyyətini azaltmaq niyyəti güdmədiyini və dilin çox zaman millilik baxımından üstünlüyündən xəbərdar olduğunu açıq bildirir. Fəqət «sənət sənət üçün» deyil, «qayə üçündür» prinsipini əsas tutduğundan ədəbi əsərin milliliyini təyin edərkən formadan, yəni dildən daha çox, onun məğzinə, mənasına, məzmununa üstünlük verir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «Nizaminin dövründə formanın çağımızda olduğu qədər millilik baxımından önəmi yox idi. Fars dili yalnız farslara deyil, müəyyən coğrafi ərazidə yaşayan bütün millətlərin ziyalılarına məxsus bir dil idi. Eyni zamanda o dövrdə «milli ruh»lar da bugünkü qədər kəskin fərqlərlə ayrılmış və büllurlaşmış deyildi. Yalnız xüsusi diqqət və araşdırmalarla ayırd oluna bilən milli özəlliklərin sivri tərəfləri ortaq din və mədəniyyətin təsiriylə yumşaldılmışdı. Buna rəğmən, qəbul etmək gərəkdir ki, şüurda olmasa da, şüur altında milli varlıq və özəlliklər o zamanlarda da öz təsirini yapmaqdan geri qalmamış və bu, ortaq şəklə rəğmən, əsərlərin ruh və mənalari üzərində dərin izlər buraxmışdır» [77,30]. Məhz bu məqama əsaslanan müəllif yaradıcılığı «şəkil baxımından Azərbaycana nisbətə milli olmayan» Nizamini və XI-XII əsrlərin digər farsdilli Azərbaycan klassiklərini əsərlərinin ruhuna, məzmununa, hiss və duyğularına görə yetişdikləri mühitə dərinədən bağlı şairlər kimi milli ədəbiyyat tariximizə daxil edir. Bu məqamda M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası F.Köçərli, Y.V.Çəmənəminli, M.F.Köprülü kimi görkəmli alimlərin konsepsiyasından metodoloji baxımdan fərqlənir. Belə ki, həmin ədəbiyyatşünaslar

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini anadilli poeziya ilə başlamağı daha düzgün sayırdılar.

Azərbaycan mühacirət ədəbi-elmi fikrinin digər görkəmli nümayəndəsi professor Ə.Cəfəroğlu isə «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» (1953) əsərində XI yüzilliyi milli ədəbi dilimizin və ədəbiyyatımızın «ilk hərəkət nöqtəsi» adlandırır və «Kitabi-Dədə Qorqud»u bu mərhələnin məhsulu kimi səciyyələndirir. Klassik yazılı ədəbiyyata gəlincə isə, Ə.Cəfəroğlunun fikrincə, XII əsr farsdilli Azərbaycan poeziyası – konkret olaraq, Məhsəti Gəncəvi, Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi sənətkarların yaradıcılığı milli ədəbiyyat tariximizin inkişafında mühüm mərhələdir. Mühacir alim M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda şərh etdiyimiz prinsiplərinə uyğun müddəalardan çıxış edərək adı çəkilən şairlərin yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin faktı kimi dəyərləndirir.

Lakin nədənsə, təqribən 10 il sonra Visbadendə (AFR) alman dilində nəşr olunmuş «Fundamental türk filologiyası» adlı üç cildlik ensiklopedik soraq kitabçasının ikinci cildi üçün yazdığı «Azərbaycan ədəbiyyatı» oçerkini Ə.Cəfəroğlu XIII əsrdən – anadilli poeziyamızın təşəkkül dövründən başlayır.

Ə.Cəfəroğlunun ədəbiyyat tarixi konsepsiyasının xüsusilə diqqətəlayiq məqamlarından biri XVIII əsr ədəbiyyatını modern Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı, milli realizmin ilk mərhələsi kimi səciyyələndirməsidir. Ümumiyyətlə, mühacir alimin modern ədəbiyyat konsepsiyası XVIII əsrdən – Vaqif realizmindən XX əsrə – S.Vurğun poeziyasına qədər təqribən iki əsrlik bir dövrü əhatə edir. Milli realizmin Vaqif mənşəyi haqqında

fikirlərə Ə.Yurdsevərin araşdırmalarında da təsadüf edirik. Hər iki müəllifin bu bərdəki fikirləri monoqrafiyanın üçüncü fəslində ətraflı təhlil ediləcəkdir. Onu da qeyd edək ki, həmin fəsil məhz bu mühacir alimlərin konsepsiyasına uyğun olaraq «Modern Azərbaycan ədəbiyyatı konsepsiyası» adlandırılmışdır.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına, bütövlükdə bu dövrün ədəbi prosesinə və ayrı-ayrı görkəmli klassiklərinin yaradıcılığına münasibətdə mühacirət elmi fikrinin konsepsiyası bir çox məqamlarda sovet ədəbiyyatşünaslığının müddəalarından kəskin surətdə fərqlənir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasından sonra ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında baş verən bir sıra müsbət dəyişiklikləri, Avropanın mütərəqqi fikirlərinin, maarifçilik ideyalarının geniş yayılmasını mühacirət ədəbiyyatşünaslığı sovet elmindən fərqli olaraq, heç də çarizmin Azərbaycana mədəniyyət gətirmək niyyəti kimi izah etmir. Rusların Azərbaycana bir istilacı olaraq gəldiklərini qeyd edən Hüseyn Bayqara yazır: «O dövrdə (XIX əsrin əvvəllərində – N.C.) rusların ordudan başqa batılmış (burada: Qərb modelini mənimsəmiş – N.C.) heç bir müəssisəsi yox idi və feodal köləlik rejimi var idi. Müstəmləkəçi bir imperialist dövlət müstəmləkəni istismar edərkən Batı metodlarını kullanmaq ehtiyacında qalmışdır. Bu ehtiyac rusların kəndilərini batılasmaya zorlamışdır. Bu durum qarşısında istismar edilən müstəmləkə xalqı da batılasmaya yolunu tutmuşdur. O çağda rus mədəniyyəti deyə bir şey olmadığına görə, müstəmləkə imperatorluğu olan rusla müstəmləkə xalqı olan azəri türkləri Batının kültür və mədəniyyət gələnəklərini eyni çağda mənimsəmişlər deyə söyləmək daha doğru olar. Böyük Pyotrun vəsiyyətini

təhəkküm etdirmək üçün isti dənizlərə enmək və rus imperializminin İran və Türkiyə üzərindəki istilacı əməllərini yerinə yetirmək amacı ilə strateji əsgəri gərəklərə uyar dəmiryolları yapılmasından istifadə edərək, azəri türkləri digər ölkələr və xalqlarla ticarət münasibətlərinə girərək görgülərini və bilgilərini artırmış və Batı kultürünü yaxından görüb mənimsəmişlər» [47,92].

H.Bayqaranın fikrincə, çarizmin Azərbaycan türklərinə qəzet nəşr etməyə, məktəb açmağa icazə verməməsi, onların vətəndaş haqlarını tanımaması rus istilasının Azərbaycana mədəniyyət gətirməsi haqqında iddialarla bir araya sığmır. «Əgər Azərbaycan türkləri rusların müstəmləkəçilik və imperialist siyasətlərinin yuxarıda ərz olunan şərtlərindən istifadə edərək, batılmaq fürsətini bulmuş və bu yolda qabiliyyət göstərmişlərsə, bunun şərəfi imperialist ruslara aid olmaz» [47,92].

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı yeni dövrdə (XIX-XX əsrlər) Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını, realist nəsr və dramaturgiyamızın yaranmasını, ilk növbədə, milli ədəbi-mədəni ənənə ilə bağlayır, bir sıra sovet alimlərinin bu dövrün klassiklərinin yaradıcılığına rus ədəbiyyatının təsirini şişirtməsini, bəzi hallarda isə mütləqləşdirməsini elmi obyektivlikdən kənar hal kimi tənqid edir. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Yurdsevərin və xüsusən Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatlarında bu cür qeyri-elmi mülahizələr ciddi arqumentlərlə təkizb edilir.

«Sovetlər Birliyi türkolojisi araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası» məqaləsində «rus kultürünün türk xalqlarının kultüründən qat-qat üstün olduğunu» isbata çalışan sovet alimlərinin qeyri-elmi mülahizələrini rədd edən Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı

faktlarına da müraciət edir, K.Mirbağirovun, F.Qasımzadənin, M.Rzaquluzadənin rus ədəbiyyatı və mədəniyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına fəvqəladə təsiri barədə fikirlərinin elmi əsasdan məhrum olduğunu sübuta yetirir. Alimin fikrincə, Puşkinin ölümünə poema həsr etdiyinə görə, Mirzə Fətəlini «rus kultür üstünlüyünə xidmət edən azəri yazarı» kimi tanımaq, Mirzə Cəlilin «Ölülər» pyesini Qoqolun «Ölü canlar» əsərinin təsiri altında qələmə aldığı iddia etmək gülüncdür [58, 29-32].

Ə.Cəfəroğlu eyni zamanda Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünasları içərisində görkəmli alim K.Talibzadənin həmin məsələdə elmi obyektivliyi gözləməyə çalışdığını və yuxarıda adları çəkilən həmkarlarından tamamilə fərqli mövqe tutduğunu da nəzərdən qaçırmır: «...Kamal Talibzadə adında başqa bir azəri aydını da tam əksinə olaraq, öz ana kultürünə sahib çıxılmasını tələb etməkdədir. Bu aydın kəndi görüşündə rus kultür və ədəbiyyatının şişirdilməməsini və təsirinin mübaliğəli surətdə qabardılmamasını, bilxassə yerli ədəbiyyatda buna geniş yer verilməməsini irəli sürməkdə və bu fikrin təməl dəstəkçiliyini üzərinə almaqdadır. Bu surətlə aşırı dərəcədə şişirdilmiş bulunan rus kultürü və ədəbiyyatı üstünlüyü davası gərəkli bir cavabla qarşılaşmışdır» [58,32].

Zənnimizcə, bu sitat mühacirət ədəbiyyatşünaslığının sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına tamamilə obyektiv münasibət göstərdiyini, onun nöqsanlarını tənqid etməklə yanaşı, düzgün elmi müddəalarını müsbət qiymətləndirdiyini kifayət qədər əyani şəkildə sübut edir.

Nəhayət, mühacirət ədəbi-nəzəri fikrinin ədəbiyyat tarixi konsepsiyasında klassik irsin dəyərləndirilməsinin

daha bir meyarı sənətkarın yaradıcılığının milli ideologiyanın, istiqlal məfkurəsinin formalaşmasındakı rolu məsələsidir. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ədəbiyyat və ümumiyyətlə, mədəniyyət sahəsindəki milliyyətçiliyi «siyasi və dövləti milliyyətçiliyin» ən vacib təməllərindən sayır» [63,195]. Çünki **«Millət ancaq Milli Dövlət qurduğu və Milli Dövlət qurmaq üçün çarpışdığı zaman vardır. Millət isə Milliyyətin inkişafı nəticəsində doğar. Milliyyəti isə dil, ədəbiyyat, tarix, ənənə, adət, din və yurd kimi ünsürlərin, bir sözlə, milli kultürün varlığı və birliyi təşkil etməkdədir»** [63,195].

Bu müddəanı əsərin növbəti fəsillərində konkret ədəbi simaların yaradıcılığına münasibətdə daha ətraflı şərh edəcəyik.

İKİNCİ FƏSİL

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. XI-XII əsrlər farsdilli Azərbaycan poeziyası milli ədəbiyyat tarixinin faktı kimi

XI-XII əsrlər farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ilk təşəbbüsləri 1933-1934-cü illərə təsadüf edir. Bu illərdə «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisində Məhəmmədəli Rəsulzadənin qeyd etdiyimiz dövrün Qətran Təbrizi, Məhsəti, Nizami kimi görkəmli klassikləri haqqında məqalələri çap olunur. Doğrudur, bu məqalələrdə müəllif əsas diqqəti adı çəkilən şairlərin ədəbi irsinin, sənətkarlığının araşdırılmasına və qiymətləndirilməsinə deyil, onların milli mənsubiyyətinin müəyyənəndirilməsinə, tərcümeyi-hal faktlarının dəqiqləşdirilməsinə yönəlmişdir.

«Qətran haqqında notlar»ını Məhəmmədəli Rəsulzadə «Qətran təbrizli bir türk şairidir» [1,413] – hökmü ilə başlayır və həmcəmi çox kiçik məqaləsini məhz bu hökmün təsdiqinə həsr edir. Onun fikrincə, XI əsr fars ədəbiyyatı klassiki Nasir Xosrovun hicri 438-ci ildə şairlə görüşü haqqında «Səfərnəmə»sində verdiyi məlumat Qətranın türk olduğuna şübhə yeri qoymur: «Təbrizdə Qətran adlı

bir şairi gördüm. İyi şer yazıyordu. Fəqət, farsı dilini iyi bilmirdi. Bana gəldi. Məncik və Dəqiqinin divanlarını yanımda oxudu. Bilmədiklərini məndən sordu. Şərlərini yazdı və mənə kəndi şerlərini oxudu» [72,413].

Məhəmmədəli Rəsulzadə «Səfərnamə»dəki bu məlumatdan belə bir qənaətə gəlir ki, Qətranın yazdığı və Nasir Xosrovun hüsurunda oxuduğu şerləri tam türkçə olmuşdur. Çünki Qətran, Nasirin ifadəsinə görə, farsca yaxşı bilmirdi və belə olduğu təqdirdə böyük şairin hüsurunda mükəmməl bilmədiyi bir dildə öz şerlərini oxumaq cəsərətini göstərməzdi. Müəllifin zənnincə, Qətranın oxuduğu şerlər Nasirin də yaxşı bildiyi o dövr türkçəsində olmuşdur.

Qətranın fars dilini yaxşı bilməməsindən məqalə müəllifi belə bir nəticə çıxarır ki, həmin dövrdə Təbriz əhalisi farslardan ibarət olmamış, burada türk dili və türk ünsürü qüvvətli olmuşdur. Məhəmmədəli Rəsulzadənin «bir məmləkətin şairi, zamanının ədəbi lisanı olan farsını iyi bilməzsə, o məmləkətin əhalisinin də farsı bilmədiyi şübhəsizdir» [72,413] – mülahizəsi də kifayət qədər məntiqidir və Qətranın türklüyünü, Təbrizin isə qədimdən bir türk şəhəri olduğunu təsdiq edən tutarlı dəlildir.

Məqalənin sonunda müəllif «ən qədim Azəri türk şairi olan Qətran haqqında bugünə qədər heç bir şey söylənmədiyini», onun yaradıcılığının ətraflı araşdırmaya möhtac olduğunu və bu mövzunun yalnız Azəri türk ədəbiyyatı tarixi baxımından deyil, ümumtürk ədəbiyyatı və dil tarixi nöqteyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır.

Göründüyü kimi, «Qətran haqqında notlar»ı yazmaqda Məhəmmədəli Rəsulzadənin əsas məqsədi türk filologiyasının diqqətini bu görkəmli şairin yaradıcılığına

cəlb etmək olmuşdur. Qeyd edək ki, müəllifin bu yöndəki tövsiyəsi günümüz üçün də aktualdır. Doğrudur, «Qətran haqqında notlar»ın çapından keçən dövr ərzində şairin «Divan»ının sətri tərcüməsi Bakıda nəşr olunmuş, yaradıcılığı haqqında məqalələr, dərsliklər və ədəbiyyat tarixləri üçün oçerklər yazılmışdır. Bununla belə, Qətran Təbrizinin ədəbi irsi hərtərəfli araşdırılmasını gözləməkdədir.

M.Əli Rəsulzadənin «Məhsəti Gəncəvi» məqaləsi isə şairənin adının oxunuşu ilə bağlı mövcud olan mübahisələrin aradan qaldırılması məqsədilə yazılmışdır. Müəllif müxtəlif təzkirələrə və əsasən Lütfəli bəy Azərin «Atəşgədə»sinə istinadən şairənin adının «Məhsəti» şəklində tələffüz edilməsinin daha düzgün olduğu fikrini irəli sürür [73,239-240]. Məqələdə həmçinin Məhsətinin bir neçə rübaisinin yazılma səbəbləri də şərh edilmişdir.

«Gəncəli Nizami» məqaləsində isə dahi şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı qısa məlumat verdikdən sonra M.Əli Rəsulzadə yazır: «Bizi burada ən çox əlaqədar edən məsələ şairin milliyyəti məsələsidir. Şimdiyə qədər, şair haqqında söz söyləyənlər Nizamini ancaq fars olaraq göstərmişlər. Biz isə, buradakı təcrübə ilə, tam əksinə olaraq, Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir cığır açmağa çalışacağıız. Zira, Gəncədə doğub, burada böyüyüb təhsil görən və ölən Nizamini tarixçilərimizin fars olaraq göstərmələri bizcə haqsızlıqdan başqa bir şey sayılmamaqdadır» [74,274].

Müəllif göstərir ki, Nizaminin farslığı iddiasında olanlar şairin əcdadının Qum şəhəri ətrafından gəlməsi haqqında «İskəndərnamə»dəki qeyd istisna olmaqla, fikirlərini sübuta yetirəcək heç bir əsaslı dəlilə malik deyillər. Nizaminin əcdadının Qum şəhərindən Gəncəyə

gəlməsi isə, M.Əli Rəsulzadənin fikrincə, heç də şairin mütləq fars olduğunu isbat edəcək qüvvətli bir dəlil deyildir. Çünki Qumda ən qədim zamanlardan bəri farslarla yanaşı, türklər də yaşamışlar və hazırda da yaşayırlar. Belə olan surətdə, bir şairin digər bir məmləkətdən gəlməsi o şairin həmin məmləkətin əsas qövmindən və irqindən olmasına dəlalat etməz [74,274-275]. Digər tərəfdən, qeyd edək ki, Nizaminin əslən Qum şəhərindən olması barədə «İqbalnamə»dəki beytlərin əsərin əlyazmalarına xeyli sonralar katiblər tərəfindən əlavə olunduğunu və həmin beytlərin həqiqəti əks etdirmədiyini şairin M.Ə.Rəsulzadə, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, Y.E.Bertels kimi məşhur tədqiqatçıları müəyyənləşdirmişlər.* Lakin M.Əli Rəsulzadə «Gəncəli Nizami» məqaləsini yazarkən bu alimlərin araşdırmaları hələ meydana çıxmamışdı və nizamişünaslıqda yuxarıda qeyd etdiyimiz beytlər ətrafında mübahisə davam edirdi. Odur ki, müəllif hələ qədim dövrlərdən Qum şəhəri ətrafında türklərin yaşadığı haqqında tarixi məlumatların mövcudluğunu vurğulamağı lazım bilmiş, həmçinin «Leyli və Məcnun» poemasının müqəddiməsindəki müvafiq məqamlara istinadən Nizaminin türklüyünü sübuta yetirməyə çalışmışdır.

M.Əli Rəsulzadənin «Gəncəli Nizami» məqaləsi Azərbaycan nizamişünaslığının çağdaş səviyyəsi baxımından zəif və nöqsanlı görünsə də, yazıldığı dövrdə mühüm elmi-metodoloji dəyərə malik idi. Belə ki, dahi şairin milliyyəti ilə əlaqədar mübahisələr getdiyi bir vaxtda müəllif «Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir

* Бу барядя даща ятрафлы бах: М.Е.Ресулзаде. Азербайжан шаири Низами. Истанбул, 1991, с. 321-325; Р.Алиев. Поэма о бессмертной любви. Баку, 1991, с. 22-24.

cığır açmağa çalışmış» və buna müəyyən qədər nail ola bilmişdi. Bu cığırı sözün əsl mənasında genişləndirən, Nizaminin yalnız milliyyətçə deyil, yaradıcılığının ruhu, hissiyyat və təfəkkürü etibarilə də bir Azərbaycan türk şairi olduğunu külli miqdarda ədəbi-tarixi faktlar əsasında klassik şəkildə isbat edən isə M.Əli Rəsulzadənin əmisi oğlu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası mühacirət ədəbiyyatşünaslığında orta əsrlər ədəbiyyatımız haqqında ən sanballı tədqiqat olmaqla yanaşı, eyni zamanda dünya nizamişünaslığının mühüm nailiyyətlərindəndir. Müəllifinin Azərbaycan və bütövlükdə Şərq tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, ictimai-siyasi və fəlsəfi-estetik fikrinə dair ensiklopedik bilik sahibi olması, zəngin mənbələr əsasında dahi söz ustasının poetik irsini müxtəlif yönərdən yüksək peşəkarlıq və səriştə ilə araşdıraraq, Nizami şerinin dərin qatlarına nüfuz edə bilməsi bu monoqrafiyanın uğurunu şərtləndirmiş amillərdəndir. M.Ə.Rəsulzadə dünya ədəbiyyatının korifeylərindən olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını ümumşərq və ümumtürk kontekstində dəyərləndirmiş, onun bir şair, filosof, mütəfəkkir kimi özünəməxsus cəhətlərini aşkarlamış, bəşər mədəniyyəti tarixində mövqeyini müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, nizamişünaslığın tədqiqat obyektinə daxil olan bütün başlıca problemlər ətrafında bu əsərdə obyektiv fikir yürüdülmüş, onların çözümündə təşəbbüslər edilmiş, elmi-

nəzəri və metodoloji əhəmiyyətini bugün də saxlayan orijinal nəticələr əldə olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin bu monoqrafiyası yalnız Nizami yaradıcılığının araşdırılması baxımından deyil, həmçinin müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühüm dövrünə – XI-XII əsrlərin farsdilli poeziyasına konseptual baxışını əks etdirmək yönündə də böyük elmi dəyərə malikdir. Kitabın «Başlanğıc» hissəsində qoyulan və yüksək nəzəri səviyyədə həllini tapan Şərq-islam mədəniyyəti, bu mədəniyyətdə Azərbaycanın rolu, türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı, milliyyət baxımından ədəbiyyatda forma və məzmun və s. problemlər məhz bu qəbildəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında tədqiqatının ən önəmli cəhəti, əsərin adından da görüldüyü kimi, dahi söz ustasını Azərbaycan türk şairi kimi təqdim etməsi, onun yaradıcılığını isə milli ədəbiyyatımızın faktı kimi dəyərləndirməsidir. Məlumdur ki, uzun müddət istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə Nizami daha çox fars şairi kimi araşdırılmış və təqdim edilmişdir. Şairin milliyyəti ilə bağlı mübahisələr M.Ə.Rəsulzadə öz əsərini yazdığı dövrdə də davam edirdi. «Dünya böyüklərinin adları ətrafında millətlər arasında çəkişmənin» yeni bir şey olmadığını, analogi hadisələrə həm Şərqdə, həm də Qərbdə təsadüf edildiyini nəzərə çatdıran müəllifin fikrincə, belə mübahisələrdə «iki millət və ya topluluğun münasibətlərini pozacaq bir cəhət də yoxdur, əksinə, iki tərəfə mənsub edilən şəxsiyyət ətrafında bəhs edilən millət və topluluqlar daha çox birləşmiş və anlaşmış olurlar» [77,8]. Nizami ilə bağlı mübahisədə isə M.Ə.Rəsulzadə həqiqətin Azərbaycan türklüyünün tərəfində olduğuna qəti əmindir. Onun fikrincə, əsərlərini farsca yazmış Nizami yalnız milliyyətçə deyil, hissiyyəti, duyğu və düşüncəsi ilə

də içindən çıxdığı mühitə dərinədən bağlı olan Azərbaycan şairidir [77,30-31]. Beləliklə, «hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır» qənaətini M.Ə.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığına münasibətdə də təsdiqləyir. Qeyd edək ki, Məhəmməd Əmin bəy «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində də eyni mövqedən çıxış etmişdir: «O, (Nizami – N.C.) aləmşumul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi, kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır; konuları və təfəkkürü etibarilə bir türkdür. O, bütün iyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsilə zikr edər. Ədalətli dövlət ideali, onun nəzərində, türk dövlətidir» [76,12].

Lakin Nizami sənəti milli olmaqla bərabər, eyni zamanda bəşəri mahiyyət də daşıyır. Şairin «yaratdığı ədəbi obrazlarla təlqin etdiyi» fikirlərinin milli çərçivədən kənara çıxdığını, «bütün bəşəriyyətə şamil duyğularla həyəcanlandığını» vurğulayan müəllifə görə, Nizami məhz bu cəhətləri ilə dünya ədəbiyyatında müstəsna yer tutmuşdur.

Nizami sənətinə dünya şöhrəti qazandıran poetik kamillik və fəlsəfi dərinlik kimi cəhətləri də M.Ə.Rəsulzadə özünəməxsus incəlik və heyrətediləcək sərrastlıqla açıqlayır: «*Onun (Nizaminin – N.C.) şeri, həm kəndi yaratdığı yeni şəkil – eşq əfsanəsi; həm bu şəkil ilə tam bir ahəngdə bulunan mənə – ruhi təhlil; həm kəndisinə məxsus kəskin bir ifadə – rəmzli dil; həm heç bir şeyi gözdən qaçırmayan qavrayışlı görüş – qüdrətli təsvir; həm yüksəklərdə uçan geniş fantazi – parlaq təşbeh; həm də, təsadüfə yer vermədən, hər şeyi incələyərək anladan və tək bir kökə bağlayan qavrayışlı fəlsəfə –*

vəhdaniyyətçi görüşlə eni-boyu ölçüləməyən üstün bir əsərdir. Bu əsərdə bizi kəndinə çəkən şey şair Nizaminin yanında eyni gözəllik, qüdrət və mətinliklə yürüyən həkim (burada: filosof – N.C.) *Nizamidir»* [77,31]. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizamidə Şərqi bəlkə də heç bir şairinə nəsb olmayan bir fikir nizamı, ahəngdar bir ideologiya və dünyagörüşü sistemi vardır ki, bu sistem 800 il öncə düşünülmüş olmasına baxmayaraq, yaşadığımız günlərdə belə, aktual deyiləcək qədər təzədir [77,32].

Monoqrafiyanın «Başlanğıc»ında nizamişünaslığın ən mühüm problemlərlə bağlı ümumiləşdirilmiş mülahizələrini söyləyən müəllif sonrakı hissələri həmin problemlərin hərtərəfli araşdırılmasına və çözümünə həsr edir. Kitabın «Nizami kimdir?» adlı birinci hissəsində M.Ə.Rəsulzadə şairin tərcümeyi-halı, Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri haqqında «Xəmsə»yə və orta əsr mənbələrinə istinadən məlumat vermiş, dahi söz ustasının sənətini onun «öz gözü ilə» dəyərləndirmiş, dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

Birinci hissədə həmçinin Nizaminin qəsidələri haqqında da belə bir müxtəsər məlumat verilir: «Şairin yazmış olduğu qəsidələr zamanın böyükləri və sultanlarına qarşı yaltaqlıqlarla dolu saray qəsidələrinə bənzəməz. Nizaminin qəsidələri, təzkirəçilərin ittifaqla söylədikləri kimi, sufilikdən, təcərrüddən və kamu mənfəətinə çalışmağa çağıran öyüdlərdən ibarətdir» [77,54]. M.Ə.Rəsulzadənin Nizami qəsidələrinə dair bu mülahizələrini şairin lirik irsi haqqında sanballı monoqrafiyanın müəllifi, tanınmış nizamişünas-alim X.Yusifov tənqid etmişdir. X.Yusifovun fikrincə, «təzkirələrdə Nizami qəsidələrinin «sufilikdən, təcərrüddən» ibarət olmasına» dair heç bir şey yoxdur. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin uydurmasıdır» [42,61]. Təəssüf ki,

M.Ə.Rəsulzadə Nizami qəsidələri haqqında məlumatı
hansı mənbədən

aldığını göstərməmişdir. Bununla belə, şairin qəsidələrinin sufi motivli olması barədə mülahizəni nizamişünaslığın bugün qəbul, yaxud rədd etməsi orta əsr təzkirələrində belə bir fikrin söylənilməsi ehtimalını aradan qaldırmır. Yəni M.Ə.Rəsulzadənin X.Yusifova məlum olmayan mənbələrlə tanışlığı və yuxarıdakı məlumatı da həmin mənbələrdən götürməsi mümkün idi. Odur ki, X.Yusifovun mühacir nizamişünasın fikirlərini «uydurma» adlandırması yersizdir.

Monoqrafiyanın «Nizaminin cahən ədəbiyyatındakı yeri» fəslində dahi şairin özündən sonrakı Şərq ədəbiyyatına təsirini araşdıran müəllif tamamilə düzgün olaraq göstərir ki, şairin sənəti «bütün Doğuda fars və türk ədəbiyyatının ən ünlü mürəşilləri tərəfindən təqlid olunmuş, gərək «Xəmsə»sinə, gərək sə bu külliyyatı təşkil edən beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, mübaligəsiz, yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır» [77,81]. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu bənzətmə və nəzirələrin sayı və qiymətlərini göz önünə gətirməklə şairin özündən sonrakı Şərq ədəbiyyatına təsirini təsəvvür etmək olar. Fikrinin təsdiqi üçün o, Nizami poeziyasından ilhamlanan və ona nəzirələr yazan Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Fəridəddin Əttar, Səlman Savəci, Katibi, Cami, Hatifi kimi Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli kimi türk şer dühalarının ədəbi irsinə müraciət edir; Nizaminin gürcü ədəbiyyatına, konkret olaraq XII əsrin görkəmli gürcü şairi Şota Rustavelinin yaradıcılığına təsirini isə akademik İ.Orbelinin və professor P.İnkorokvanın tədqiqatları əsasında incələyir.

Kitabın bu fəslində nizamişünaslığın təşəkkül və inkişaf tarixi də nəzərdən keçirilir. Belə ki, müəllif şairin

dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi haqqında oxucularda tam təsəvvür yaratmaq məqsədilə həm Şərq, həm də Qərb alimlərinin Nizami yaradıcılığına dair fikirlərini iki bölümdə ayrı-ayrı xülasələşdirərək nizamişünaslığın 1940-cı illərə qədərki dolğun mənzərəsini yaratmışdır.

Birinci bölmədə XIII əsr yazıçısı Şəms-i Qeysin «Əl-mücəm» əsərində, Məhəmməd Oufinin «Lübab-ül-əlbab» (XIII əsrin əvvəli) təzkirəsində, XIV əsrin görkəmli alimləri Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdürrəşid Bakuvinin əsərlərində, XV əsr müəllifi Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirət-ül-şüəra»sında, Əmir Xosrov Dəhləvinin «Xəmsə»sində, Sədi Şirazinin «Bustan»ında, Hafiz Şirazinin «Müğənninamə»sində, Əbdürrəhman Caminin «Bəharistan» kitabında, «Leyli və Məcnun» poemasında və fəxriyyələrindən birində, XVIII əsr təzkirəçisi Lütfəli bəy Azərin «Atəşgədə»sində, Səfəvi dövründə yaşamış Ruh-ül-Əminin «Xəmsə»sində, XV əsr Xarəzm şairi Heydər in «Məxzən-ül-əsrar»ında, Əlişir Nəvainin «Xəmsə»sində, Məhəmməd Füzulinin, Osmanlı türk klasiki Nabinin müxtəlif əsərlərində Nizami haqqında söylənmiş fikirləri şərh edən M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda M.F.Köprülü, V.Dəstgirdi, H.Daniş, M.Ə.Tərbiyət kimi alimlərin dahi şairin yaradıcılığı haqqında mülahizələrindən də bəhs etmişdir.

Fəslin ikinci bölümü «Nizami və Qərb ədəbiyyatı» probleminə həsr edilmişdir. Qərb alim və tənqidçilərinin Nizami sənətinin əhəmiyyətini layiqincə dərk və təsdiq etdiklərini vurğulayan müəllif alman alimləri Georq Yakobun, Vilhelm Baxerin, German Etenin, P.Hornun, çex alimi H.Ritterin, ingilis şərqşünasları E.Braunun, S.E.Vilsonun, fransız ədəbiyyatşünası Barbye de Meynarın, italyan alimi İtalo Pittsinin, Ukrayna şərqşünası

A.Krımskinin, rus alimləri S.F.Oldenburq və Y.E.Bertelsin əsərlərində şairin yaradıcılığı haqqında söylənmiş qiymətli fikirləri şərh etmiş, onlara öz münasibətini bildirmiş, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Bu bölmədə həmçinin böyük alman şairi Hötenin Nizami sənətinə heyranlığını ifadə edən fikirləri sənətkarın dünya şöhrətini təsdiq edən fakt kimi təqdim edilir.

Monoqrafiyanın «Nizaminin beş kitabı» adlanan ikinci hissəsində «Xəmsə»yə daxil olan əsərlər yazıldıqları tarixə müvafiq ardıcılıqla təhlil olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, şairin «Divan»ı yüksək əhəmiyyətə malik olsa da, Nizamini Nizami olaraq bütün şairlərdən fərqləndirən və özəlliyini təmin edən əslində bu beş kitabdır [77,117].

«Məxzənül-əsrar»ın («Sirlər xəzinəsi») 20 məqalətini xülasə şəklində təqdim edən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, bu poema «... şairdən ziyadə, həkim və şeyx Nizaminin əsəridir» [77,128]. Forma baxımından «Xəmsə»nin digər poemaları ilə vəhdət təşkil etməyən bu əsər, M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «din yayan müqəddəs bir kitab, təlqinçi bir əsərdir. Burada şair nəzm dili ilə suficə fikir, əqidə, əxlaq və dünyagörüşünü başqalarına təlqin və təlim etməkdədir» [77,119].

Qeyd edək ki, «Sirlər xəzinəsi»nin sufi motivli, din təbliğ edən əsər olması haqqında fikirlər həm M.Ə.Rəsulzadəyə qədər, həm də ondan sonra Avropa şərqşünaslığında və bir sıra Şərq alimlərinin əsərlərində geniş yayılmışdır. Filologiya elmləri namizədi X.Hüseynovun «Sirlər xəzinəsi» haqqında sanballı araşdırmasında bu barədə ətraflı danışılmış, V.Baxer, Ç.Rio, H.Ete, E.Braun, Q.H.Darab, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi,

E.Boven, Y.Ripka, M.V.Moqdonald kimi alimlərin əsər barədə mülahizələrinə tənqidi münasibət bildirilmişdir. X.Hüseynov həmin araşdırmasında M.Ə.Rəsulzadənin də «Sirlər xəzinəsi»nə dair yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz mühakimələrinin «əksərən səhv və nöqsanlı olduğunu, Avropa burjua müəlliflərinin yanlış mülahizələrindən kənara çıxma bilmədiyini, onların məhdud və qeyri-elmi fikirlərini təkrar etdiyini» söyləyir [12,20]. X.Hüseynovun həmin tənqidində nə dərəcədə haqlı olduğunu aydınlaşdırmağa çalışaq.

«Xəmsə»nin ilk əsəri olan «Sirlər xəzinəsi»nə dinin, sufiliyin təsirini yalnız Avropa şərqşünasları deyil, H.Araslı, R.Azadə kimi Azərbaycan nizamişünasları da qeyd etmişlər. X.Hüseynov monoqrafiyasında həmin müəlliflərin əsərlərindən sitat gətirir və özü də təsdiq edir ki, «Nizami «Sirlər xəzinəsi»ni yazarkən onun dünyagörüşünə dövrünün əsas ideologiyası olan din bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir». Çünki «... XII əsrdə dindən kənar mütərəqqi fikrin şiddətlə təqib olunduğu bir zamanda saraylardan uzaqlarda yaşayan bir şairin dinə arxalanması tamamilə zəruri idi. «Sirlər xəzinəsi»ndə bir sıra sufi ifadə və ideyaları, ibarə və məfhumları öz əksini tapmışdır» və s. [12,58-66] Göründüyü kimi, X.Hüseynovun «Sirlər xəzinəsi» haqqında mülahizələri M.Ə.Rəsulzadənin tənqid olunan mülahizələrindən bir qədər mötədilliyi ilə seçilir. Yəni X.Hüseynov mühacir alimdən fərqli olaraq, «Sirlər xəzinəsi»nə dinin, sufiliyin təsirini mütləqləşdirmir. Belə olan surətdə, M.Ə.Rəsulzadənin «Xəmsə»nin ilk məsnəvisi haqqında mühakimələrinin əksərən səhv və nöqsanlı, məhdud və qeyri-elmi olduğunu söyləmək düzgün deyildir. Digər tərəfdən, irəlidə görəcəyimiz kimi,

Nizaminin dinə münasibəti monoqrafiyada öz obyektiv elmi həllini tapmışdır.

«Xəmsə»nin ikinci məsnəvisi – «Xosrov və Şirin»dən bəhs edərkən M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, «Nizami bu hekayəti tamamilə nəzmə çəkən ilk şairdir: kəndinə xas ruhi (psixoloji – N.C.) təhlil və yaradıcılıq məharəti sayəsində cahan ədəbiyyatının ölməz konusunu təşkil edən eşq üzərinə yazılmış dastanlar arasında ona seçkin bir yer təmin etmişdir» [77,129].

«Əslində bir ərəb əfsanəsi ikən, işləndiyi ədəbi forma etibarilə, Azərbaycanla sıx və ənənəvi bir bağlılığı» olan «Leyli və Məcnun» mövzusunun Nizaminin ilk dəfə fars dilində nəzmə çəkdiyini, sonralar bu əsərə farsca və türkcə yazılan bənzətmələr arasında özünəməxsusluğu və dəyəri ilə türk ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi, həmçinin azəri şerinin dahi ustadı Füzulinin yazdığı «Leyli və Məcnun»un müstəsna bir yer tutduğunu müəllif xüsusi vurğulayır. Məhz bu müstəsnalığa görə, M.Ə.Rəsulzadə monoqrafiyaya bir sıra əlavələrlə yanaşı, «İki Leyli-Məcnun» (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma) adlı araşdırma da daxil etmiş və burada iki dahi söz ustasının dünyagörüşü və sənətkarlığını eyni mövzunun işlənməsi yönündə müqayisə edərək özünə qədər bu xüsusda yazmış bütün müəllifləri kölgədə qoymuşdur. Tədqiqatçı bu iki əsərdəki ayrı-ayrı hadisələri, səhnələri, təsvirləri olduqca diqqətlə, hərtərəfli qarşılaşdırmış, ən xırda təfərrüatlara qədər varmış və olduqca orijinal, məntiqi elmi nəticələr əldə etmişdir.

Füzulinin «Leyli və Məcnun»unun Nizaminin eyni adlı məsnəvisindən tərcümə və ya iqtibas olması haqqında bir sıra təzkirəçi və tədqiqatçıların fikirlərinin yanlışlığını sübut üçün M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, «türkcə «Leyli-

Məcnun»un farscasından tərcümə olmadığı, bir kərrə, iki əsər arasındakı həcm fərqiylə gözə çarpar. Nizaminin əsəri 4600 beyt üzərinə yazılmış ikən, Füzulininki ancaq 3200-ə qədər beyti bulmaqdadır. Bundan başqa, hər iki əsər, hər nə qədər, eyni vəzn üzərinə və məsnəvi tərzində yazılmışsa da, Füzuli həsbi-hallara aid parçaları qəzəl tərzinə qoymuş və bunları türlü vəznlərlə yazmışdır; bir kaç yerdə dördlük tərzini belə kullanmışdır. Nizami üslubuna xas olan təmsillərlə hekayə içində hekayələr şairin bu əsərində dəxi bol ikən, Füzulinin hekayəsində bu gibi ekləmələr yoxdur» və s. [77,300].

Lakin M.Ə.Rəsulzadə bu iki əsər arasındakı bənzərliklə ayrılığı yalnız onların dil, həcm, üslub, süjet müxtəlifliyində deyil, eyni zamanda və daha artıq bu əsərlərin müəlliflərinin ədəbi şəxsiyyətlərinin və yaradıcılıq ruhlarının müxtəlifliyində arayı. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini qələmə alan və bu zaman qədim ərəb əfsanəsinin əslinə az-çox bağlı qalan Nizamidən fərqli olaraq, Füzulinin «Leyli və Məcnun»u özündən əvvəlki dörd yüz illik uzun bir müddətdə yaranmış böyük ədəbi məhsulun təhlil və tərkibindən meydana gəlmiş və müəllif əfsanənin əslinə sadıq qalmağa çalışmamış, surətləri zəhnindəki təsəvvürə görə təsvir etmişdir. Bunun üçündür ki, Nizamidə adi bəşəri duyğu və əlaqələrdən tamamilə ayrılmamış görünən Məcnun, Füzulidə «bəşəriliyindən» tamamilə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır» [77,313].

İki əsər arasındakı bu əsaslı fərqiñ əsl səbəbini M.Ə.Rəsulzadə iki şair arasındakı 400 illik zaman ayrılığı ilə deyil, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların ədəbi şəxsiyyətlərinin və yaradıcılıq ruhlarının müxtəlifliyi ilə izah edir. «Leyli və Məcnun»u yazmazdan əvvəl hər iki

şairin ədəbi şəxsiyyətinin tam formalaşmış olduğunu qeyd edən müəllif diqqəti belə bir incə məqama cəlb edir ki, Nizami bu ərəb mövzusunun «nəşəsiz və yavan bulmuş və yazmağa başlamazdan əvvəl ciddən düşünmüşdür. Çünki ədəbi şəxsiyyəti lirik əfsanəçilikdən ibarət olan nəşə və həyat şairi bu ərəb rəvayətini hər türlü nəşə və şənlik malzəməsindən məhrum bulmuşdur» [77,314].

Halbuki M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Füzuli belə bir çətinlik çəkməmişdir. Çünki Məcnunu yazarkən «bədəvi şair Qeysi deyil, bizzat kəndisini yazmışdır» [77,314]. M.Ə.Rəsulzadə bu qənaətini inandırıcı, məntiqli mülahizələrlə əsaslandırır: «Füzuli kəndi ədəbi mənliliyini «Leyli-Məcnun»da tam olaraq göstərməzdən əvvəl, şer şəkillərindən ən çox sevdiyi qəzəllərində parça-parça olaraq, adətən, hər gün təkrarlamışdır. Ustadın çox az qəzəlini bulursunuz ki, orada Məcnun tipiylə təlqin etmək istədiyi «eşq»dən bir əsər olmasın» [77,314]. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, dahi şairin:

*Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var –*

iddiasının səmimiliyinə, əlbəttə, şübhə edilə bilməz və bunun üçündür ki, Füzulinin əsərində gözlənilən ana fikir Nizamidən daha çox qüvvət və aydınlıqla ifadə olunmuşdur [77,315]. Təbii həyat şərtləri içində keçən fəvqəltəbii bir eşqin dastanını yazan Nizamidən fərqli olaraq, Füzuli təbii həyat qayğılarından sıyrılan ilahi bir eşqin xəyalını təsvir etmişdir [77,318].

Mövzu və buna aşılana ana fikirdən başqa, «Leyli və Məcnun»un farscası ilə türkcəsinin bir-birindən ayrı, orijinal iki sənət əsəri olduğu qənaətində bulunan

M.Ə.Rəsulzadə bu əsərlərdən hər hansı birinə üstünlük verməkdə tam səmimiyyətlə özünü aciz sayır. «Çünki hər iki əsər kəndi növündə orijinal, kəndi növündə böyük və kəndi növündə yüksəkdir. Nizami də, Füzuli də klassik Şərq ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi bəhs konusu olamaz. Böyüklük, kiçiklik kimi nisbət anlamı dışında, iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlsə, ancaq şunu söyləyə bilirik: *Nizami – Məcnunu şerləşdirmiş isə, Füzuli – şeri Məcnunlaşdırmışdır*» [77,318-319].

Monoqrafiyanın ikinci hissəsində M.Ə.Rəsulzadə «Yeddi gözəl» və «İskəndərnamə»dən də bəhs edir. Nizamidən əvvəl «İskəndərnamə» mövzusunun Firdovsi tərəfindən qələmə alındığını qeyd edən müəllif diqqəti belə bir məqama cəlb edir ki, «Şahnamə»də İskəndərdən qismən bəhs edildiyi halda, Nizami öz əsərini bütünlüklə idealizə etdiyi bu qəhrəmana həsr etmiş və mövzunu tamamilə yeni mövqedən işləmişdir [77,159].

Ümumiyyətlə, monoqrafiyanın «Nizaminin beş kitabı» adlanan hissəsində dahi şairin hər bir məsnəvisinin məzmunu yığcam və cəlbedici bir formada xülasələşdirilməklə yanaşı, bu əsərlərin yazılış tarixi, mövzunun alındığı mənbə, həmçinin hər bir məsnəvidəki beytlərin sayı da göstərilmişdir. «Xəmsə»nin ideya–mövzu və sənətkarlıq baxımından təhlili isə sonrakı fəsilərdə verilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizaminin İran ədəbiyyatına «danışıq dili farsca olmayan bir mühitdən gəldiyi» mövzularının tədqiqi və təhlilindən də anlaşılır [77, 169]. Odur ki, müəllif kitabının üçüncü hissəsində əsas diqqəti «Nizaminin mənəvi şəxsiyyəti ilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından

bilxassə önəmli olan» beş mövzu üzərində cəmləşdirir: 1. Nizamidə farslıq. 2. Nizamidə türklük. 3. Nizamidə Qafqaz. 4. Nizamının görüşü ilə rus. 5. Nizamiyə görə qadınlıq» [77,170].

«Firdovsidə müşahidə olunan fars təəssübkeşliyindən Nizamidə heç bir əsər yoxdur» [77,171] – bu fikir monoqrafiyanın «Nizamidə farslıq» fəslindən leytmotiv kimi keçir. Məhz bu müşahidəyə əsaslanan M.Ə.Rəsulzadə əsərlərini farsca yazmış və bununla da fars dilini zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, püxtələşdirmiş, «Firdovsi də daxil olmaqla İran ədəbiyyatında heç kəsin fəth edə bilmədiyi bir zirvəyə qalxmış» [77,171] Nizamini fars şairi adlandırmağı mümkün saymır. Bu fəsildə Nizami yaradıcılığının ruhu, qayəsi, iç məzmunu etibarilə farslığa, fars təəssübkeşliyinə yabançı olduğu dahi söz ustasının əsərlərinin fars millətçiliyinin ideoloq şairi Firdovsinin «Şahnamə»si ilə müqayisəsində sübuta yetirilir.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Nizamidən fərqli olaraq, irq təəssübkeşliyi Firdovsi yaradıcılığının mayasını təşkil edir. Belə ki, o «türkü dastan, əfsanə və hekayələri İran tarixini və fars gələcəyini canlandırmaq və yaşatmaq üçün istifadə etdiyi halda, Nizami tarixi olaylardan özü üçün əsas məqsəd olan həqiqət naminə, gözəllik sənəti naminə faydalanmışdır» [77,172].

«Nizamidə Firdovsinin bilxassə şəxsiyyətini təşkil edən ərəb və türk düşmənliyindən zərrə qədər əsər yoxdur» [77,172] – fikrinin təsdiqi üçün monoqrafiya müəllifi hər iki sənətkarın əsərlərinə müraciət edir: «Firdovsi, bilindi ki, İran-Turan mücadiləsinin dastanını vermişdir. Fars nasyonalizminin bu şair ideoloqunun nəzərində, İran iyilik mabdei Hörmüzdü, Turan da kötülük mabdei Əhriməni təmsil edər. Halbuki müsəlman Nizami bu ikilik

şirkinə qətiyyən yanaşmamışdır. İran-Turan istilahını bir və ya iki yerdə ancaq kullanmış və bu deyimlə iki düşmən dünyanı deyil, sadəcə iki coğrafi bölgəni nəzərdə tutmuşdur. Turan qəhrəmanı Əfrasiyab, Nizaminin nəzərində, İran qəhrəmanı Keyxosrov dəyərindədir» [77,172]. Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin Məhəmməd peyğəmbərin məktubuna qarşı hörmətsizliyinə Firdovsi və Nizaminin tamam fərqli münasibət göstərmələrini, həmçinin İskəndərin mənşəyi ilə bağlı onlar arasındakı mövqe müxtəlifliyinin səbəbini də tədqiqatçı iki şairin hiss başqalığında – birincinin qatı irq təəssübkeşliyində, ikincinin isə bu əhval-ruhiyyədən tamamilə uzaqlığında görür.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi» olan zərdüştilik və atəşpərəstliyə Nizaminin düşmən münasibəti də onda farslıq duyğusunun olmaması, dahi şairin bir müsəlman, bir türk kimi bütün duyğu və şüuru ilə tək Allaha inanması ilə əlaqədardır: «Zərdüştiliyin iyiliyin ayrı, kötülüyün də ayrı, kəndi aralarında vuruşan iki Allahlıq sisteminə onun nə sufiliklə verdiği Allahlıq anlamı, nə də daşdığı xalis müsəlman əqidəsi müsaid deyildir» [77,175].

Nizaminin düşüncə, təfəkkür, dünyagörüşü etibarilə farslığa tamamilə yabançı olduğunu onun əsərlərinə istinadən sübuta yetirən müəllif növbəti fəsildə dahi şairin türklüyünü də eyni metodla isbat edir.

Klassik İran ədəbiyyatında «türk» sözünün gözəl mənasında işləndiyini [77,177] söyləyən M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda diqqəti belə bir fakta cəlb edir ki, «... heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şerdə «türk» anlamı Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir» [77,178]. Şairin «Xəmsə»sini araşdıran müəllif bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil

və əsasını taparaq sübuta yetirir ki, *Nizamiyə görə, «türk-gözəldir; rəhbər, başçı deməkdir; türklük-qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur; ədalətli dövlət idealı şairin nəzərində–türk dövlət tipidir»* [77,179-183] və s.

Lakin Nizamidə «türk» sadəcə insan gözəlliyinin və insani (burada: bəşəri – *N.C.*) gözəlliklərin simvolu deyildir. Nizami, təbiəti təsvir edərkən dəxi, təşbehlərində «türk» ismi və sifətini kullanmaqdadır» [77,184] – müddəasının təsdiqi üçün M.Ə.Rəsulzadə şairin «Xəmsə»sindən konkret misallara müraciət edir və fəslin sonunda Nizami türklüyü haqqında olduqca orijinal, tutumlu mülahizələrini belə ümumiləşdirir: *«Hər halda türk anlamına sezişlərində, duyuşlarında, düşüniş və buluşlarında bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına, gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə – türklük, gözəl və böyük ifadəyə – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına – Türküstan deyən bir şairə, sırf farsca yazmışdır deyə, türk deməmək qabilmidir?..*

Əsla!!!

Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən, türklük haqqındakı duyğularıyla türk kültür və milliyyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşqarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!» [77,187].

Dahi şairin türklüyünü qeyd-şərtsiz qəbul etməklə bərabər, M.Ə.Rəsulzadə onun bir qafqazlı olmasına da şübhə etmir: «Azərbaycanlı Nizami, əsərlərini farsca yazmış olduğu halda, kəndisindən yarım əsr sonra doğmuş bulunan «Kaplan dərisindəki pəhləvan» («Pələng dərisi geymiş pəhləvan» – *N.C.*) dastanının şairi, gürcü Şota Rustavelidən daha ziyadə qafqazlıdır» [77,189]. Çünki,

«bu böyük gürcü şairinin ölməz əsərində dildən başqa, hər şey yabançıdır: konusu bir hind dastanından alınmışdır; şəxs adları ilə vəqielərin keçdiyi yerlər dəxi yabançıdır. Sadə Gürcüstan deyil, mənzumənin bütün Qafqaz şəraitilə də açıq bir münasibəti yoxdur. Halbuki, dil baxımından millilikdə Rustavelidən geri qalan Nizami, konularına baxılırsa, ondan daha milli, daha yerlidir» [77,189-190].

Müəllif «Xəmsə»dən gətirdiyi faktlarla Nizamidə Qafqazın yalnız coğrafi bir məfhum kimi deyil, geopolitik baxımdan – bütün etnik, ictimai və siyasi ünsürlərlə əks olunduğunu təsdiqləyir.

Monoqrafiyanın növbəti fəslində Nizaminin ruslar haqqında təsəvvürü «Yeddi gözəl» və «İskəndərnamə» məsnəvilərinə istinadən açıqlanır. «Yeddi gözəl» məsnəvisində yeddi iqlimdən olan yeddi şahzadənin Bəhram şaha söylədikləri nağıllar içərisində yeganə qorxunc və qanlı nağılın rus gözəli tərəfindən söylənməsində də tədqiqatçı rəmzi mənə görür. Onun fikrincə, Nizaminin rus şahzadəsi üçün qanlılıq rəmzi olan qırmızı qəsri ayırması, onun söylədiyi nağılın da kifayət qədər qanlı olması, heç də təsadüfi deyil, rus vəhşiliyinin, soyğunçuluğunun, qaniçənliyinin rəmzi ifadəsidir; şairin rus qəsbkarlarına mənfi münasibətinin göstəricisidir. «Əskəri qəhrəmanlarını kərgədan buynuzlu bir div, gözəllik pərisini də minlərcə məsum gəncin qanına girən bir qəddar şəkildə təsəvvür etdiyi rusun çöhrəsi, Nizaminin nəzərində, kötüdür» [77,210].

Qeyd edək ki, Nizaminin ruslara münasibəti haqqında M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində də qısaca danışıbmışdır. O yazır ki, Nizaminin «... Bərdəni yağma edən və əfsanəvi kraliçası Nüşabəni əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı

İskəndəri, şair Qafqaz uğrunda hər bə, «bütün Yaxın Doğunu qorxudan təhlükəni» adlatmaya və yer üzünü «rus kötülüyündən» təmizləməyə sövq ediyor... Rus vəhşətini:

*Bunlar demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar;
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar;
Adamlıq gözləməz bir kimsə rusdan
Ki bənzər insana yalnız baxışdan! –*

beytləri ilə ifadə edər» [76,12-13].

Nizaminin ruslar haqqında görüşlərinə M.Ə.Rəsulzadənin belə həssaslığı heç də təsadüfi xarakter daşımayıb, onun siyasi baxışları ilə əlaqədardır. Filologiya elmləri doktoru Vaqif Sultanlının düzgün olaraq sezdiyi kimi, «tədqiqatçı Nizaminin ruslara münasibətini yalnız ədəbi-tarixi fakt kimi deyil, həmçinin siyasi mənada qabartmış, onu tariximizin çağdaş mərhələsi ilə bağlamışdır» [39,162]. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə rus gözəlinin danışdığı nağılda sovet rejimi dövrünün reallığını andıran bir xüsusiyyət görür: «Yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar prensesi ilə deyil, bu masal, sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayaklanmış ikən, işdə prenseslə evlənərək taxta çıxan qızıl demədoq tipiylə dəxi bu cəhəti təyit etməkdədir» [77,210].

Nizaminin qadına münasibətinin ənənəvi Şərq münasibətindən köklü şəkildə fərqlənməsinin səbəbi, müəllifə görə, dahi şairin qadınlıq haqqında görüşlərinin də daha çox Qafqaz və türk dünyasının özünəməxsus həyat tərzi və ənənələrindən qaynaqlanmasındadır. M.Ə.Rəsulzadə «Xəmsə»də bəhs olunan qadın

obrazlarının hamısının «Qafqaz, ya da türk möhürü daşmasını» da xüsusi vurğulayır, fikirlərinin təsdiqi üçün Nizami əsərlərindən konkret məqamlara diqqəti cəlb edir və beləliklə, şairin qadınlıq haqqında mütərəqqi görüşlərini, qadına ehtiramlı münasibətini də onun türklüyünü, qafqazlılığını sübut edən dəyərli totalqaya çevirir.

«Nizamidə erkəklər gibi ata minən, cəng edən, eyşinuş əsnasında iffət və namuslarını, dəyər və izzətnəfslərini qoruyan qadınlara aid çox canlı və şairanə təmsillər bulursunuz. Fəqət, şairin təsvir etdiyi ən gözəl, qüvvətli və tam bir qadın tipi, şübhəsiz, Şirindir» [77,218] – deyən müəllif təəssüf ki, əsərin bir neçə yerində, o cümlədən «Nizamidə Qafqaz», «Nizamiyə görə qadınlıq» fəsillərində onu yanlış olaraq erməni şahzadəsi kimi təqdim etmişdir. Lakin M.Ə.Rəsulzadə Şirini erməni bilən nə ilk, nə də son tədqiqatçıdır. Belə ki, Şirinin milliyyəti ilə bağlı bu yanlışlığın kökləri çox qadımlərə gedib çıxır. «VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində yaşamış Bizans tarixçisi, Xosrov və Şirinin müasiri olan Feofilakt Simokatta Xosrovun məktubuna əsaslanaraq göstərir ki, Şirin Bizansda anadan olmuş, dini xristian, milliyyəti isə rumludur. Erməni mənbələrində Şirinin adını ilk dəfə çəkən keşiş Sebeos onun xuzistanlı olduğunu qeyd etmiş, hansı millətə mənsub olduğundan söz açmamışdır. Şirinin erməni olması haqqında ilk yanlış məlumat isə VII əsrin 70-80-ci illərində anonim Suriya xronikalarında verilmişdir» [5,15-16].

XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş «Britaniya ensiklopediyası»nda da Şirin milliyyətcə erməni kimi təqdim edilir. Professor R.Azadənin fikrincə, sonralar məhz bu məlumatla rastlaşan bir çox Avropa şərqşünasları tarixi

Şirini mənşəcə erməni kimi qələmə vermişlər [35,8]. Beləliklə, bu yanlışlıq nizamişünaslıqda geniş yayılmış, M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatına da yol tapmışdır. Lakin son illər Azərbaycan alimləri bilavasitə poemanın özündəki faktlara, həmçinin tarixi məlumatlara istinadən Şirinin türk olduğunu sübut etmişlər.* Məsələn, professor R.Azadəyə görə, «Nizami Şirini türk qadınının ən gözəl sifətlərini özündə cəmləyən bir obraz kimi ucaldır. Şirinin əxlaq və dünyagörüşü, rəftarı, geyim və bəzək əşyalarının təsvirində belə şair onu türk gözəli kimi canlandırır. Bu da təsadüfi deyil ki, Nizami Şirini öz sevimli türkü – həyatdan erkən getmiş Afaqı – Appağı ilə qarşılaşdırır və onların arasında bənzərlik görür» [35,8]. «Beləliklə, nə tarixi Şirin erməni olmuş, nə də Nizami öz Şirini erməni kimi təsvir etmişdir» [35,9].

«Nizaminin mənəvi aləmilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından bilcassə önəmli» saydığı beş mövzu ətrafında araşdırmadan sonra M.Ə.Rəsulzadə belə bir hökm verir ki, fars təəssübünə yabançılığı, türk sevgisi, Qafqaza bağlılığı, yetişdiyi mühitin tarixi düşməninə – rusa qarşı antipatiyası, nəhayət qadına ehtiramlı münasibəti ilə seçilən böyük şair Nizami, sübhəsiz, azərbaycanlı türk dahisidir [77,226].

Monoqrafiyanın «Nizamidə sənət və ideologiya» adlanan dördüncü hissəsində müəllif dahi şairin şer sənətinin özünəməxsusluğu, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri, dinə münasibəti haqqında nizamişünaslıqda bugün belə müasir səslənən qiymətli fikirlər söyləmişdir. Həmin mülahizələrin bir qismi üzərində dayanmağı zəruri sayırıq.

* Бу барядя даща ятрафлы бах: С.Онуллаши. «Ширин тцрк гызыдыр, мцсялмандыр. «Азярбайъан мцяллимми», 6 март 1991; М.Ялизадя. Ширин суряти: йаланлар, шягигятляр. «Ядябиййат гязети», 24 йанвар 1992.

«Çağının hər yöndən alim və fəzil şəxsiyyəti olan Nizami yaradıcılıq sənətində kimsəni örnək almayan orijinal bir şairdir» [77,241] – deyən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, şairin sənətinə bu orijinallığı təmin edən yalnız onun şer texnikası və poetikasında müasirlərindən üstünlüyü deyil, eyni zamanda təbiətindəki özünəməxsusluq və şəxsiyyətindəki müstəqillikdir. Məhz bu keyfiyyətlərin sayəsində Nizami özünü sarayların əzici təsirindən qurtarıb ədəbiyyata məhrum olduğu məzmunu verə bilmiş və bununla da böyük bir islahatın banisi olmuşdur. Bu islahatın nəticəsində ədəbiyyat, şer «sarayın fərdi zövq və kaprizlərinə deyil, topluluğun sosial və fikri ehtiyaclarına xitab etdi» [77,243].

Lakin Nizaminin ədəbiyyat sahəsindəki islahatı yalnız şer sənətinin sosial funksiyasına gətirdiyi mühüm dəyişikliklə bitmir. M.Ə.Rəsulzadə doğru olaraq qeyd edir ki, «Nizami şer ilə hikməti, sənətkarlıqla ülküçülüğü (ideyalılığı – *N.C.*) məsud bir şəkildə birləşdirərək, sənətkarlıq baxımından əsrindəki böyük boşluğu doldurmuş idealist və mücahid bir şairdir» [77,243].

M.Ə.Rəsulzadə «eşq dastanı ilə poema yazmaqda islam Şərqiində tayı-bərabəri olmayan» Nizaminin məsnəvi formasına gətirdiyi yenilikləri yüksək qiymətləndirir. Belə ki, «... «Şahnamə» misalında ancaq qəhrəmanlıq mövzularına, başqa sözlə, epik əsərə münasib görünən bu şəkil, Nizamidə didaktika ilə lirikaya dəxi başarı ilə tətbiq olunmuş», «dastan dilinə lirik və hissi bir çalar» verilmişdir. Digər tərəfdən, müəllif Nizamini dövrünün misilsiz bir hekayətçisi kimi səciyyələndirir və onun hekayətlərində çağdaş romançılığa məxsus özəlliklər görür, «Min bir gecə» nağıllarındakı Şərq fantaziyası ilə müasir Avropa ədəbiyyatındakı «tip» anlamının realis-

tliyinin çulğaşdığıni sezir və belə bir qənaətə gəlir ki, şairin poemaları «hər hansı mahir rejissor və dekoratora müasir kino üçün çeşid və təxəyyül baxımından gərəkli olan ən parlaq mövzu və materiallar verir» [77,233-234].

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizami qəzəl və qəsidə janrlarında da qüdrətini isbat etmiş ustaddır. Müəllif şairin qəsidələrinin klassik mədhlərə bənzəmədiyini xüsusi vurğulamaqla yanaşı, onların sənətkarlıq baxımından da yüksək səviyyədə olduqlarını qeyd edir. Monoqrafiyada Nizaminin qəzəlləri də «gözəl və nəfis» sənət nümunələri kimi təqdim olunur, şairin mövzu etibarilə özünə xas ideyalılığa sadıq qalmaqla, bu janra forma yenilikləri gətirməsi təqdir edilir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin şer sənətkarlığının digər cəhətlərinə də diqqəti cəlb edir. Bunlar ilk növbədə şairin peyzaj, canlı təbiət təsvirləri yaratmaqda misilsiz məharəti, «müasir impressionistlərin də yetmədikləri bir yüksəklikdə olan» rəmzçilik, obrazlı dil, elmi təfəkkürlə bədii təxəyyülmü ehtiva edən poetik üslubdur. Bütün bu orijinal xüsusiyyətləri ilə «yaradıcılıq yolunda heç kəsi örnək götürməyən» Nizami öz sənəti ilə «Yaxın Şərqiin ən böyük ustadları üçün təqlid edilən bir örnək olmuşdur» [77,243].

Nizami şerinin özünəməxsus cəhətlərini konkret faktlar əsasında yüksək peşəkarlıqla aşkarlayan müəllif dahi şairin yaradıcılığının başlıca qaynağını da sərrast müəyyənləşdirir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizami sənətinin başlıca qaynağı nəşədir (burada: ilham, həyat eşqi – *N.C.*) və bu cəhət şairin həyata baxışı ilə tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu, şairin sənətə baxışı onun həyata baxışından qaynaqlanır. Lakin idealist Nizaminin həyat sevgisi özgüdərlikdən (eqoizmdən) irəli gələn epikurist bir sevgi deyildir. Bu, onun bütün əsərlərindən qırmızı xətlə keçən

özgөгüdər (altruist) əxlaq prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Nizami həyat gözəlliyinin ən böyük nəşəsini bir insanın başqalarına faydalı olmasında görür. «Kəndi-kəndini yüksəltmək, mənən «təzkiyəyi-nəfsdə bulunmaq, başqalarının deyil, kəndi eyiblərini görmək» şairin israrla təlqin etdiyi əxlaq düsturudur» [77,255-256].

Monoqrafıyada şairin eşq fəlsəfəsi və dinə münasibəti də eyni prinsiplər əsasında şərh edilir. Tədqiqatçının fikrincə, Nizaminin eşq fəlsəfəsi də nikbinliyə, həyatsevərliyə, özgөгüdərliyə əsaslanır, aşıqlıkdən, zəriflikdən və gözəllikdən yoğrulmuşdur: «Varlığı eşqin məhsulu kimi dərk edən şairin özü ən böyük aşıqdır» və bu aşıqın nəzərində «böyük yaradanla mənəvi və ruhi təmasa girə bilmək qabiliyyəti yaradılmışların ən şərəflisi və varlıqların ən kamili olan insanın ən böyük dəyəridir» [77,262-264].

Nizaminin insan haqqında mistik anlayışını onun dini görüşləri ilə bağlayan müəllif ətraflı araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlir ki, «*Nizami dindardır. Fəqət bu, mərasimçilikdən ibarət cansız bir dinçilik deyildir. Nizami bütün varlıqları Allahdan bilir; kəndi-kəndinə duran, varlığının şəkli olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir Allahdan. O, böylə mücərrəd bir Allaha tapar. Bu tapışında o, səmimi və fədakardır*» [77,265]. Bu mülahizələri yüksək qiymətləndirən professor R.Azadə doğru olaraq qeyd edir ki, «dünya və xüsusilə Azərbaycan nizamişünaslığında Nizaminin dinə münasibətini obyektiv, elmi həqiqətə tam uyar şəkildə işıqlandıran müəlliflərdən bəlkə birincisi M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur» [35,4].

Monoqrafiyada dahi şairin ictimai ideali və dövlət haqqında görüşləri də dünya nizamişünaslığına örnək ola biləcək bir səviyyədə araşdırılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «İskəndərnamə»də təsvir olunan «Cənnət şəhər» filosof Nizaminin bilavasitə gerçəkləşməsini arzuladığı ictimai quruluşun özüdür. Nizaminin «Cənnət şəhər»i – ideal cəmiyyəti guya şimalda – SSRİ-nin olduğu yerdə təsəvvür etdiyi barədə sovet şərqşünası Y.E.Bertelsin mülahizəsini «İskəndərnamə»yə istinadən əsaslı dəlillərlə rədd edən tədqiqatçı sübut edir ki, «hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair «ideal şəhəri» dəxi Türküstanda görmüşdür. Bilxassə əski yunan qaynaqlarında da Türküstanda şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhs vardır» [77,271].

Lakin monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq məsələnin mahiyyətini coğrafiyada deyil, «dini əxlaqa və ictimai təsanüdə dayanan «Nizami sosializmi» ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı «rus sosializmi» arasındakı antaqonizmlərdə arayır. Belə ki, *«Nizaminin «Cənnət şəhər»i dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir; birincisi Allahu tanır, ötəkisi Allahu rədd edər. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propoqanda silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə təsanüd əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə əmniyyətdə ikən, ikincidə insanlar belə daima ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci hırsızlıq nədir bilməz, ikincidə hakim olan hırsızlıqdır... Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq*

bilməz, ikincidə hər kəs casusdur.* Birinci silahsız və barışçudur, ikinci başdan-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı tutuşduracaq bir fitnə yuvasıdır» [77,271].

Bertelsin «zamanımızda yaşamış olsaydı, Nizami bizimlə (yəni bolşeviklərlə) birgə olardı!» hökmünə də M.Ə.Rəsulzadənin cavabı birmənalıdır: «... ***sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilirlərsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilirlər!..***» [77,272].

Nizaminin dövlət, cəmiyyət, millətlərarası münasibətlər haqqında görüşlərini araşdıran müəllif bu fikirdədir ki, ən müasir sosiologiyanın gəldiyi nəticələr hələ XII əsrdə dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Nizami «dövləti ictimai təsənüdü təmin etməyə borclu, bilgi və sevgi ilə idarə olunmalı bir ədalət müəssisəsi» kimi qəbul edir, «fərdi səadəti milli və bəşəri xoşbəxtlikdə, bir parçası olduğumuz cəmiyyətə faydalı olmaqda görür», «millətlərə cəbr və təhəkkümlə deyil, mənəvi bir nüfuz ilə yanaşmağı, qəlblərinin yeganə tərcümanı olan dillərini vasitəsiz olaraq anlamağı» zəruri sayır. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizaminin «Cənnət şəhər»in timsalında təsvir etdiyi, maddiyyata deyil, mənəviyyata, nifrətə deyil, sevgiyə dayanan ictimai quruluş sosial ədalətə susamış bugünkü bəşəriyyətin aradığı ideal nizamdır [77,287-288].

Dahi Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını hərtərəfli araşdıran, nizamişünaslığın mühüm problemləri

* Бу фикирля баьлы сящифянин чыхарышында М.Я.Рясулзадя беля бир гейд вермишдир: Ленинин «щяр бир коммунист ьасус олмаьа борьлудур» щокмц мящщурдур.

ilə bağlı olduqca dəyərli fikirlər söyləyən M.Ə.Rəsulzadə əsərin sonunda belə qənaətə gəlir ki, «... Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamilə qavranılmazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamilə qavramaq mümkün deyildir. Təbiətin bir bütün halında qavranma bilməsi bir yana, qavranıla bilən qismini belə haqqıyla hekayə və ya tərsim edə bilmək hər insanın işi deyildir. Nə qədər gözəl qələm, nə qədər sehrli fırça, nə qədər möcüzəli kəski olursa-olsun, təbiətdəki bütün dəyərləri ifadədən yenə acizdir. Təbiətin bir fenomeni olan şerlə hikmət Nizamisini anlayıb anlatmaq o qəbildəndir» [77,285].

«Azərbaycan şairi Nizami» kitabının əlavələr hissəsində verilmiş «İki Leyli-Məcnun» (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma), «Nizaminin doğulduğu yer və məzarı», «Nizamidə türkcə sözlər», «Vəhid Dəstgirdinin yozumları» kimi tədqiqatlar, habelə «Nizamidən çevirmələr», «Bibliografiya» və s. bölmələrin hər biri ayrılıqda elmi-nəzəri əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, bütövlükdə əsərin əsas hissəsi ilə üzvi vəhdət təşkil edir, onu daha da dolğunlaşdırır və zənginləşdirir.

«Nizaminin doğulduğu yer və məzarı» adlı araşdırmada ilk növbədə şairin Qum şəhərindən olması barədə bir sıra Avropa alimlərinin fikirlərinin yanlışlığı sübut edilir. Müəllif göstərir ki, bu yanlışlığa səbəb «Xəmsə»nin bəzi əlyazmalarına sonradan artırılmış, mənşəyi şübhəli iki beytdir ki, onların da üslub baxımından Nizami beytlərinə bənzəmədiyi aşkardır. Bununla belə, M.Ə.Rəsulzadə fikrini əsaslandırmaq üçün Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsinə, ingilis şərqşünası Rionun, İran alimi V.Dəstgirdinin, sovet şərqşünası

Y.E.Bertelsin, həmçinin M.Ə.Tərbiyətin araşdırmalarına müraciət edir, onların da həmin beytlərlə bağlı eyni fikirdə olduqlarını nəzərə çatdırır. Daha sonra müxtəlif mənbələrə əsasən Nizaminin məzarının da Gəncədə olduğu təsdiq edilir. Xatırladaq ki, əsərimizin 2.1. yarımfəslində M.Əli Rəsulzadənin də qeyd olunan məsələylə bağlı mülahizələrini nəzərdən keçirmişdik.

«Nizamidə türkcə sözlər» adlı bölmədə isə müəllif «Xəmsə»də təsadüf etdiyi türkcə 38 sözün lüğətini vermiş, onların işlənmə məqamlarını konkret misallar əsasında göstərmişdir.

«Vəhid Dəstgirdinin yozumları» adlı əlavədə İran nizamişünaslığının bu tanınmış nümayəndəsinin hazırladığı 7 cildlik Nizami əsərləri külliyyatında «türk» anlamına verilən şərhlər təhlil edilir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, V.Dəstgirdinin şərhləri bu baxımdan heç bir tənqiddə dözmür. Belə ki, İran alimi bir çox yerdə Nizamidəki «türk» məcazını işləndiyi həqiqi mənasında deyil, əslindən uzaq olan mənalara yozmuşdur.

Kitabın «Bibliografiya» hissəsi də zəngindir. Dörd bölmədən ibarət olan bibliografiyanın birinci bölməsində ayrı-ayrılıqda «Xəmsə»nin hər bir poemasına farsca və türkcə yazılmış nəzirələrin siyahısı (cəmi 108 nəzirə) verilmişdir. İkinci bölmədə «Xəmsə»nin dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən danışılır. Üçüncü bölmədə Avropada Nizami haqqında nəşr olunmuş əsərlər, dördüncü bölmədə isə müəllifin kitab üzərində işlərkən faydalandığı qaynaqlar əks olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» kitabının 1951-ci ildə ilk nəşri mühacirət ədəbi-elmi fikrinin XII əsr farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına marağının artmasına, bu dövrün ədəbi prosesi haqqında təsəvvürünün aydınlaşmasına, farsdilli klassiklərin yaradıcılığına münasibətinin dəqiqləşməsinə səbəb olmuşdur. Ə.Cəfəroğlunun, Ə.Yurdsevərin, S.Təkinərin bir sıra məqalələri bu fikrimizi təsdiq edir.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» kitabçasında XII əsrin Məhsəti, Fələki, Əbül-üla Gəncəvi, Xaqani kimi görkəmli klassiklərinin ədəbiyyat tarixindəki rolundan bəhs edən Ə.Cəfəroğlu Nizami yaradıcılığı üzərində nisbətən ətraflı dayanaraq yazır: «O, sələfləri kimi, dövrünün rəsmi fars dili ilə yazmasına rəğmən, əsərlərində Azərbaycanın, xüsusilə Qafqaz millətlərinin cana yaxın bir mütəfəkkiri, bir dühası olmuşdur. Nasıl olmasın ki, o əsərlərində tiplərinin müxəyyal (xəyali – *N.C.*) həyatlarına, macərələrinə daima azəri çeşnisi qatmış; vətəninin siyasi həyatına biganə qalmayaraq, rusların Bərdə şəhərinə hücumlarını, yerli əhalini yağma etdiklərini yanıqlı bir dillə yaşatmış; əski Azərbaycanın başkəndi olan Bərdənin lejənder (əfsanəvi – *N.C.*) amazon kraliçası Nüşabəni sevərək və hiss edərək oxşamışdır. Ölkəsinə, onun acıklı və sıcaq həyat dəmlərinə, elinin tarixinə bu qədər sədaqət göstərən Nizami, nasıl olur da, kəndi ana dilinə heç bir bağlılıq göstərməmiş olsun? Buna imkan varmıdır? ... Hər halda, qəbul edilməlidir ki, Nizami XII əsr farsdilli azəri kultürünə intisabına rəğmən,

daima milliyyətinə, ana vətəninə çox yaxın bir alaka bəsləmiş və hərdəim kəndisini bir azəri olaraq hiss etmişdir» [55,7]. Ə.Cəfəroğlunun sitat gətirilən bu mülahizələrində M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında əks olunmuş «milliyyət baxımından ədəbiyyatda forma və məzmun» nəzəriyyəsinin təsiri açıq-aşkar duyulur.

S.Təkinərin «Azərbaycanda fikir hərəkətləri» əsərinin XI-XII əsrlər ədəbiyyatından, xüsusən Nizami yaradıcılığından bəhs edilən hissəsi də əsasən M.Ə.Rəsulzadənin həmin kitabındakı mülahizələrə, elmi nəticələrə istinadən yazılmışdır. S.Təkinərin fikrincə, bu monoqrafiyada şairin milliyyəti, məfkurəsi və yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərdə əldə olunmuş nəticələr klassik ədəbiyyat və fəlsəfənin tədqiqilə məşğul olan alimlərin Nizami bəhsindəki mövcud görüş və qənaətlərində əsaslı dəyişiklikləri zəruri edəcəkdir [87-a),34].

Ə.Yurdsevərin «Məhsəti Gəncəvi» məqaləsi isə «Azərbaycan xalqının yetişdirmiş olduğu ünlü qadın şairlərdən biri»nin yaradıcılığını tanıtmə məqsədi daşıyır. Məhsətinin öz şərlərində fərdin hürrriyyətini, insan əqlini, yüksək bəşəri duyğuları heyranlıqla tərənnüm etdiyini vurğulayan müəllif onun qəzəl və qəsidədən çox, rübai janrında uğur qazandığını, fikirləri etibarilə Ömər Xəyyama bənzədiyini qeyd edir, şairənin rübailərindən nümunələr verməklə bu mülahizəsini əsaslandırmağa çalışır. Lakin diqqətsizlikdənmi, yaxud istifadə etdiyi mənbələrin naqisliyindənmi Ə.Yurdsevər Nigar Rəfibəylinin tərcümə etdiyi həmin nümunələri Məhsəti rübailərinin orijinalı bilmiş və bu yanlışlığın nəticəsi olaraq şairənin «gözəl xalq azəri türkcəsiylə içli şərlər yazdığı»ni söyləmişdir [98,14].

XII əsr farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə də 1954-cü ildə Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı haqqın

da iki məqalə çap etdirmişdir. «Azərbaycan yurd bilgisi»ndə dərc olunmuş birinci məqalə əsasən şairin tərcümeyi-halını əhatə edir. Xaqaninin təhsili, Şərq ölkələrinə səyahəti barədə məlumat verən, Şirvanşah Mənuçöhr və Axsitanla münasibətlərini ətraflı şərh edən müəllif eyni zamanda onun yaradıcılığının milliyyətçi, vətənpərvər mahiyyətini də nəzərə çarpdırır, şairin əsərlərində rus təcavüzünü pislədiyini, Axsitanın ruslar üzərində qələbəsinə qəsidələr həsr etdiyini xüsusi vurğulayır. M.Ə.Rəsulzadə bu məqalədə həmçinin Xaqani əsərlərinin sovet Azərbaycanında nəşr olunmuş tərcümələrinə münasibətini də bildirmişdir. Onun fikrincə, əksərən mətnə çox da sadıq qalmayan bu tərcümələrin bəziləri təqdirə dəyər istisna təşkil etsələr də, şairin ana fikirlərini müasirləşdirərək «günlük siyasət oyunları fəidəsinə bayağı təhrif edənlər də vardır» [84,2].

«Azərbaycan» dərgisində çap olunmuş ikinci məqalədə isə M.Ə.Rəsulzadə Xaqaninin ədəbiyyatımızda qəsidələrilə məşhurlaşdığını qeyd edir, «Mədəin xərəbələri»ni «çökən insanlıq kultürü ilə yıxılan mədəniyyət abidələrinə ağlayan, qüvvətə dünya ədəbiyyatında eşi olmayan bir şah əsər» kimi dəyərləndirir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «humanist ruhlu, dünya ölçüsündə yaradıcılıq qüdrətinə sahib olan Xaqani, yurduunun aşıqi, vətənçi bir şairdir» [85,19].

2.2. XIII-XVI əsrlər: anadilli poeziyanın təşəkkülü və inkişafı

Anadilli şerimizin ilkin təşəkkül mərhələsi – XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatı mühacirət ədəbiyyatşünaslığında zəif tədqiq olunmuşdur. Milli ədəbiyyat tarixinin digər

mərhələlərindən fərqli olaraq, bu dövrün ədəbi prosesi, görkəmli söz ustaları haqqında mühacir müəlliflərin sanballı tədqiqatlarına, kitab, yaxud məqalələrinə təsadüf etmərik. Doğrudur, M.B.Məhəmmədzadə «İslam ensiklopediyası»nın 1955-ci ildə çapdan çıxmış altıncı cildi üçün «Qazi Bürhanəddin» portret – öçerkini yazmışdır. Lakin müəllif bu öçerkdə Qazidən daha çox bir hökmdar, siyasi xadim və sərkərdə kimi bəhs etmiş, onun ədəbi fəaliyyəti haqqında isə qısa qeydlərlə kifayətlənmişdir. Bununla belə, XIII – XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının mühacirət elmi fikrinin diqqətindən tamamilə kənar qaldığını söyləmək doğru olmazdı. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cəfəroğlunun, S.Təkinərin müxtəlif əsərlərində söylədikləri mülahizələr mühacirət ədəbiyyatşünaslığının milli ədəbiyyat tariximizin bu mühüm dövrünə münasibəti barədə fikir yürütməyə imkan verir. Biz burada həmin dövrün ədəbiyyatından nisbətən geniş bəhs etmiş Ə.Cəfəroğlunun əsərlərinə istinad edəcəyik.

Ə.Cəfəroğlunun «Fundamental türk filologiyası» üçün yazdığı «Azərbaycan ədəbiyyatı» öçerkini anadilli poeziyamızın təşəkkül dövrü sayılan XIII əsrdən başladığını tədqiqatımızın birinci fəslində qeyd etmişdik. Mühacir alim «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində də XIII-XIV əsrlər ədəbiyyatının inkişafını milli ədəbi dilin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə izləmişdir. XIII əsri Azərbaycan dili və ədəbiyyatının yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi qəbul edən müəllif yazır: «Türkün dili, bu əsrdən etibarən, Şərqi öncələri mötəbər saydığı ərəb və fars dilləri yanında «sadəliyi» və ifadədəki qabiliyyəti dolayısıyla, müstəqil bir mövqe işğal etməyə başlamışdır. Artıq din dili sayılan ərəbcəyə, şer və

ədəbiyyat dili tələqqi edilən farsiyə qarşı, türk ruhunu və zövqünü oxşayan türkcə də dimdik ayaq üzərində durmaqda idi» [55,8]. Ə.Cəfəroğlu ərəb filoloqu İbn-Mühənnaya istinadən, XIII əsrdə artıq məhəlli Azərbaycan türkcəsinin meydana gəldiyini söyləyir və bu dilin inkişafında, onun ədəbi dil səviyyəsinə çatmasında, fars şer dilinə müqavimət göstərə biləcək layiqli rəqibə çevrilməsində Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi kimi sənətkarların rolunu yüksək qiymətləndirir.

«Azərbaycan ədəbiyyatı» oçerkində Həsənoğlunu anadilli poeziyamızın ilk nümayəndəsi kimi təqdim edən müəllif onun əldə olan türkcə qəzəlini sufiliyi yaymaq vəzifəsi daşısa da, eyni zamanda milli ədəbi dilin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcından xəbər verən fakt kimi dəyərləndirir [55,141].

Ə.Cəfəroğluya görə, Qazi Bürhanəddinin bir şair kimi böyük şöhrət qazanmasının səbəbi onun dini və mistik nəzmin çox sevildiyi dövrdə xalqın anlaya biləcəyi sadə şəkildə yazmasında, qəzəllərində İran şer ənənəsinin təsirinə yol verməməsindədir [59,142].

XIV yüzilliyin ortalarından etibarən Yaxın Şərqdə geniş yayılan və müsəlman cəmiyyətinin həyatında mühüm rol oynayan islami təriqətlərin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına da böyük təsir göstərdiyini qeyd edən alim bu cəhətdən hürufiliyin təsirinin daha güclü olduğunu xüsusi vurğulayır. Ə.Cəfəroğlu doğru olaraq göstərir ki, bu təriqət yalnız İmadəddin Nəsiminin fəvqəladə istedadı və nüfuzu sayəsində önəm qazanmış, öz ideoloji proqramını yaymaq üçün böyük imkanlar əldə etmişdir. Ə.Cəfəroğluya görə, hürufiliyin məramının Fəzlullah Nəiminin «Cavidannamə»sində təfsilatı ilə

açıqlanmasına baxmayaraq, bu tərqiğin mahiyyəti,
fəlsəfəsi tam mənası ilə Nəsiminin şerlərin

də yüksək poetik səviyyədə ifadə olunmuş və geniş xalq kütlələrinə çatmışdır [59,142].

Lakin Ə.Cəfəroğlunun təqdimində Nəsimi hürufiliyin sadəcə fanatik tərəfdarı deyil, dövrünün qüdrətli şairi, mütəfəkkiri və filosofudur. O, Azərbaycan ədəbiyyatını yeni ictimai-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş, Azərbaycan türkcəsinin inkişafına əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Şairin dil sənətkarlığını xüsusilə yüksək qiymətləndirən alim qeyd edir ki, Nəsimi canlı xalq dilinin ünsürlərindən istifadə edərək özünəməxsus ifadə üslubu tapmış, ərəb dilindən alınma sözləri qədim türk sözləri ilə əvəz edərək böyük uğur qazanmış, «Azərbaycan türkcəsinə xariqülədə bir şəkildə hakim olmuşdur» [59,142-143].

Ə.Cəfəroğlu Nəsiminin şer sənətinin geniş təsir dairəsini də nəzərdən qaçırmır: «Nəsiminin təsiri sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatına münhəsir qalmamış, əksinə, Osmanlı ədəbiyyatına qədər uzanmışdır. Həbib, Xətai, Füzuli kimi böyük şairlər onun sürükləyici şer sənətinin cazibəsinə qapılmışlardı. XV yüzildən XVIII yüzilə qədər bir çox şairin hürufi təriqətinə girməsi onun təsiriylə olmuşdur» [59,143]. Alim Əlişir Nəvainin Nəsimidən «ismən bəhs etdiyini» xüsusi vurğulayaraq, bunu böyük şairin Orta Asiya ədəbi mühitində də məşhur olması faktı kimi dəyərləndirir.

Ə.Cəfəroğlu bu əsərində XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində yaşayıb, həm fars, həm də türk dilində yazmış Şah Qasim Ənvarın yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verir, onun ana dilində qələmə aldığı tuyuq, qəzəl və müləmmələri bənzərsiz sənət nümunələri sayır. Ə.Cəfəroğlunun verdiyi bilgiyə görə, Ənvar Əlişir Nəvainin sənətinə böyük təsir göstərmiş, böyük özbək

klassiki Azərbaycan şairinin poeziyasını yüksək qiymətləndirmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərini anadilli poeziyamızın ən parlaq dövrü kimi səciyyələndirir. Bu dövrdə yaşayıb yaratmış Həbib, Süruri kimi şairlərin ədəbi prosesdəki rolunu qeyd etməklə bərabər, Azərbaycan türkcəsində yaranan ədəbiyyatın qısa zaman kəsimində çiçəklənməsini mühacir müəlliflər yekdilliklə Səfəvilər hakimiyyətinin bu dili rəsmi dövlət dili elan etməsi ilə əlaqələndirirlər. Ə.Yurdsevərə görə, məhz Səfəvilərin dövlət dili siyasəti XVI əsrdə Azərbaycan türkcəsində yaranmış ədəbiyyatı ən kamil inkişaf səviyyəsinə çatdırmışdır [99-a),11].

Mühacirət elmi fikri anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında Səfəvilər sülaləsinin ilk hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin bilavasitə iştirakını, yəni onun özünün Azərbaycan türkcəsində yüksək sənət nümunəsi olan şerlər yazmasını nə qədər önəmli sayırsa, dövlət rəhbəri kimi bu sahəyə diqqət yetirməsini, ana dilini, elmi, ədəbiyyatı, sənəti himayə etməsini bir o qədər və bəlkə də daha artıq əhəmiyyətli hadisə hesab edir. Məhz bu cəhətləri nəzərdə tutaraq M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademisi idi» [76,14]. Anadilli poeziyamızın ilk nümayəndələrinin hələ XIII əsrdən məlum olduğunu qeyd edən müəllif Şah İsmayılın Xətai təxəllüsü ilə xalqın başa düşəcəyi sadə bir dildə şerlər yazmasını bu prosesi gücləndirən və kütləviləşdirən amil kimi qiymətləndirir.

Xətəini Azərbaycan ədəbiyyatında şiə lirizminin əsasını qoyanlardan biri kimi təqdim edən Ə.Yurdsevərin fikrincə, onun əlində şər hər şeydən öncə qüvvətli bir təbliğat silahıydı. Adətə qılınc qədər qüvvətli bir silah! O, bir tərəfdən, qılıncı ilə ölkələr fəth edərkən, bir tərəfdən də, müəssir təbliğat silahı ilə hakimiyyətini möhkəmləndirmiş, mənəvi nüfuzunu yüksəltmişdir [99-a),13].

Müəllif Xətəinin ədəbi irsini iki qismə ayırır: 1. Siyasi qayələrlə yazılan şərlər. 2. Eşq və məhəbbət tərənnüm edən qəzəl və qoşmalar [99-a),13]. Şübhəsiz ki, Xətəinin ədəbi fəaliyyəti barədə yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz mülahizələrində Yurdsevər məhz birinci qismə aid etdiyi şərləri nəzərdə tutmuşdur. Şairin məhəbbət lirikasından bəhs edərkən, mühacir alim bu şərləri bədii-estetik əhəmiyyəti etibarilə siyasi və dini motivli şərlərindən üstün tutur, həmin əsərlərdə xalq dilindən, atalar sözlərindən, dastan, əfsanə və rəvayətlərdən geniş surətdə istifadə olunmasını sənətkarın uğurunu şərtləndirən əsas amillərdən sayır. «Dəhnamə» mənzuməsi isə, Yurdsevərin nəzərində, Xətəinin bədii gözəllik etibarilə ən yüksək əsəridir.

Professor Ə.Cəfəroğlunun Xətəinin ədəbi yaradıcılığına dair mülahizələri Ə.Yurdsevərin fikirləri ilə səsleşir. Şairin ədəbi fəaliyyətində iki istiqaməti vurğulayan alim yazır: «Bir tərəfdən, didaktik şərlərində şiə proqramını açıqca ortaya qoyub yaymağa çalışır, digər tərəfdən də, Həzrət Əlinin davası üçün xalqdakı mücadilə ruhunu saxlamağın qayğısına qalırdı» [59,150].

Xətəi poeziyasının Azərbaycan türkcəsinin inkişafında müstəsna rol oynadığını qeyd edən Ə.Cəfəroğlu şairin ədəbi dilinin həm Həbibə və Nəsiminin,

həm də Füzulinin dilindən fərqləndiyini xüsusi vurğulayır. Cəfəroğluya görə, Xətai «yalnız ədəbi azəri türkcəsinə sədaqət göstərməklə qalmamış, inadcasına, İran azəri türklərinin mühüm dialektik ünsürlərini də təbarüz etdirməkdə ısrar etmişdir» [55,15]. Bu fikrinin təsdiqi üçün alim Xətainin:

*Ululuq istərisən qulluq elə,
Ayaq bir-bir basallar nərdivanə.*

həmçinin:

*Apardı ağılla səbrü-qərarım,
Mənim səbrü-qərarım onda neylər. –*

beytlərini örnək kimi alır və qeyd edir ki, tamamilə İran azəri türkcəsinin dialektik ünsürlərini ehtiva edən bu dil estetik baxımdan şairin sənətinə naqislik gətirirsə də, fars dilinin basqısından qurtulmaqda, Azərbaycan türkcəsinin kültür istiqlalını təmin etməkdə fəvqəladə dərəcədə faydalı olur.

Xətainin xalq ədəbiyyatı və aşığı sənəti ilə əlaqələrini Ə.Cəfəroğlu qarşılıqlı xarakter daşıyan proses kimi nəzərdən keçirir. Belə ki, Xətai xalq ədəbiyyatından çeşidli mövzular alaraq şiəliyi təbliğ edən qoşmalarını aşığı tərzində yazmışsa, eyni zamanda aşıqlar, el şairləri də Xətai yaradıcılığında mövzulardan bəhrələnərək Həzrət Əlini təbliğ edən qoşmalar yaratmışlar. Digər tərəfdən, alimin fikrincə, aşığı sənəti məhz Xətaidən güclü bir dəstək aldıqdan sonra XVII əsrdə təkamülünün zirvəsinə çatmışdır [59,150].

«Azərbaycan ədəbiyyatı» oçerkində Ə.Cəfəroğlu XV-XVI əsrlərdə ölkədəki ictimai-siyasi durumla bağlı əksərən Türkiyəyə və digər qonşu müsəlman ölkələrinə

mühacirət etmiş Hamidi, Haşimi, Şahi, Süruri, Tüfeyli, Həbibli, Xəlili, Matəmi, Qasimi, Gülşəni, Bidari, Sahibi, Pənahi, Hafız, Xəlifə, Xəzani, Bəsiri, Mir Qədri, Mühyiddin Məhəmməd kimi şairlər haqqında da əsasən Osmanlı təzkirələrinə istinadən məlumat verir. Adları çəkilən ədəbi simaların həyat və yaradıcılığının bugünə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduqca zəif öyrənildiyini, əksəriyyətinin isə, ümumiyyətlə, öyrənilmədiyini nəzərə alsaq, Ə.Cəfəroğlunun onlar barədə verdiyi müxtəsər məlumatın elmi əhəmiyyəti aydın olar. Bu məlumatdan Hamidinin Sultan Məhəmməd Fəhmin saray şairlərindən olduğu, təmiz və axıcı bir dildə şeirlər yazdığı, Xəlilinin Nəsimi ədəbi məktəbini davam etdirərək bəzi Osmanlı şairlərinə nəzirələr qələmə alması, Bəsinin saray şairi kimi uzun müddət Türkiyədə yaşaması və müsəirələrdə iştirak etməsi bəlli olur.

Ə.Cəfəroğlu oçerkdə həmçinin Azərbaycan türkcəsində ilk məsnəvilərin meydana gəlməsi, Xətai Təbrizinin «Yusif və Züleyxa», Həqiri və Zəmirinin «Leyli və Məcnun» məsnəviləri haqqında bəhs edir, bu əsərləri anadilli ədəbiyyatımızın qiymətli nümunələri kimi səciyyələndirir.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafının zirvəsinə, şübhəsiz ki, Füzuli sənətində çatır. Bu baxımdan şairin ədəbi fəaliyyəti mühacirət elmi fikrinin diqqət mərkəzində durur.

Mühacir ziyalılarımız içərisində Füzuli sənətindən daha ardıcıl söz açan və dəyərli mülahizələr söyləyən M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. 1923-cü ildə İstanbulda nəşr

edilmiş «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində müəllif Füzulini «bütün türklüyün dahi şairi» kimi səciyyələndirərək yazırdı: «Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanlıların ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şəri son zamanlara qədər adətə Füzulini tənzirdən ibarət idi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır. Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur» [78,11-12]. Bu mülahizələri ilə M.Ə.Rəsulzadə Füzulinin ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur.

Həmin əsərində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri ilə Füzulinin yaradıcılıq təkamülü arasında maraqlı bir uyğunluğu aşkar etmişdir. Müəllif göstərir ki, Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçdikdən sonra şairin lisanı getdikcə osmanlılaşmış, Şərqi şivəsindən uzaqlaşaraq Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır [78,12].

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı da eyni mərhələləri keçmişdir: azərbaycanlılar ibtida farsca yazmışlar, sonra sırf Azərbaycan şiveyi-məhəlliyyəsi ilə ədəbiyyat yaranmış, nəhayət, üçüncü dövr gəlmiş, Qərb təsirinə məruz qalan Azərbaycan ədəbiyyatı Osmanlı türkcəsində yaranmışdır [78,13].

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində Füzulini «türk ədəbiyyatının parlaq günəşi», «Şərqi ən böyük lirik» kimi vəsfləndirən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu dahi şairin türkcə şer yazması anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, bütün

türk dünyasını həyəcanlandıran Füzuli lirizmi Şərqi yaxşı bilən avropalıları da heyran qoymuşdur [76,15-17].

M.B.Məhəmmədzadə «Milli Azərbaycan hərəkatı» əsərində rus istilasına qarşı mübarizədə millətimizin hər yerdə və həmişə öz parlaq tarixi keçmişindən, zəngin mədəniyyət xəzinəsindən qüvvə və ilham aldığını qeyd etdikdən sonra Füzuli sənətini bu ilham mənbələrindən biri kimi dəyərləndirərək yazırdı: «Böyük Füzulinin «tikandan» «gül» çıxarmaq surətilə türk şer və ədəbiyyatında açdığı «novbahar»ın saçdığı rayihələr Azərbaycanda bütün ləfəfətilə duyulmaqda idi. Şüurlu bir türk milliyyətçisi sifətilə hərəkat edən Füzulinin dühası Azərbaycanın ədəbi varlığı üzərində 19-cu əsrin sonlarına qədər – dörd əsr təsirini göstərmişdir» [60,6]. M.B.Məhəmmədzadə əslində bu mülahizələri ilə Füzulini ədəbiyyatımızda milliyyətpərvər cərəyanın, istiqlal məfkurəsinin rüşeymini yaradan sənətkar kimi xarakterizə edir və dahi şairin ədəbi fəaliyyətində onun bu fikrini təsdiq edən faktlar yetərincədir. Füzuli türk ədəbi dilinin və ədəbiyyatının tarixində misilsiz hadisə olan türkcə «Divan»ını, «Leyli və Məcnun»u yazarkən, məhərrəmlik təziyədarlığının ana dilində icrası üçün zəmin yaratmaqdan ötrü «Hədiqətüs-südə»ni türkcə qələmə alarkən, Ə.Caminin «Hədisi-ərbəin» əsərini türkcəyə çevirərkən məhz şüurlu türk milliyyətçisi kimi hərəkat edirdi. Bütün bunlar Füzulinin türk dilinin, türk ədəbiyyatının, türk kultürünün istiqlalını təmin etmək istiqamətində məqsədyönlü addımları idi. Kultür istiqlalı isə siyasi istiqlalın zəruri şərtlərindən başlıcasıdır. Odur ki, Mirzə Balanın Füzuli irsini Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının ilham mənbələrindən biri, şairin özünü isə «şüurlu bir türk milliyyətçisi» kimi təqdim etməsi tamamilə təbii və məntiqidir.

Ümumiyyətlə, Füzulinin türkçülüyü və milliyyətçiliyinin xüsusi vurğulanması bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı üçün xarakterikdir. M.Ə.Rəsulzadə Ə.Qaraxanın «Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti» kitabına həsr etdiyi reseenziyada şairin milliyyətinin ayrıca fəsildə mübahisə obyektinə çevrilməsini lüzumsuz sayaraq qeyd edir ki, *«Füzuli – türklüyü isbat edilmək üçün yalnız əsərləri kafi ikən – mənşə və geneoloji etibarilə muhakkak ki Türkdür. Fəqət bir türkün Füzuli Türkdür – deyə isbata qalxması bir almanın fərəza (fərz edək – N.C.) Göte və ya Şiller almandır, bir ingilisin Şekspir ingilisdür və bir italyanın Bokkaçio ilə Petrarka və ya Virgilli italyandır deyə monoqrafi yazmasına bənzəməzmi?!.. Bir Nizami Gəncəvinin, bir Əmir Xosrov Dəhləvinin, hətta bir Cəlaləddin Ruminin türk olduqlarını isbata ehtiyac və bəlkə zərurət hiss edilə bilir; çünki bunlar, dünyaca, birər İran klassiki və fars şairi tanınmışlardır. Fəqət klassik bir türk şairinin milliyyətini münaqişə konusu yapmaq hər halda müsbət bir məşğuliyyət sayılamaz. ...Füzulinin, bizcə bəlirdiləcək və isbat olunacaq tərəfi onun türklüyü deyil, türkçülüyüdür: müəllif, şairin milliyyətindən ziyadə milliyyətçiliyi üzərində dursa idi, daha yerində hərəkət etmiş olurdu»* [81,847]. Bu məqsədlə M.Ə.Rəsulzadə Füzulinin ədəbi fəaliyyətində onun milliyyətçiliyini xüsusilə qabarıq əks etdirən məqamları xatırladır və belə bir fikir söyləyir ki, *«irqən türk olmasa idi belə, türkə xitab üçün can atan şair, bu sifətilə, böyük bir türk şairi olmaqdan yenə məhrum qalmazdı»*[81,847].

Mühacirət elminin digər görkəmli nümayəndəsi Süleyman Təkinər «Azərbaycanda fikir hərəkətləri»

əsərində diqqəti Füzulinin türklüyü və milliyyətçiliyinə yönəldərək yazır: «Farscanın müdhiş təhəkkümünə rəğmən, azəri türkünün varlığı demək olan dilini mühafizə edərək, türk ümumi harsının vəhdət və mənəvi birliyinin pozulmaması yoluna xidmət edə bilməsində Füzulinin çox mühüm rolu olmuşdur» [87-a),36]. Məhz buna görə də, «Nəsimi və Nəvaidən sonra yalnız Füzulidir ki, türk dünyasının hər tərəfində oxunmuş və təqlid edilmişdir. Füzulinin yetişmiş olduğu yalnız azəri sahəsi deyil, Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatları da əsrlərcə onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışdır» [87-a),35].

Ə.Cəfəroğlu «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində və «Azərbaycan ədəbiyyatı» icmal oçerkində Füzuli sənətindən bəhs edərkən şairin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini sərrast qiymətləndirmiş, ədəbi dilimizin inkişafındakı xidmətlərini xüsusi vurğulamışdır. Füzuli qəzəllərini «şer sənətinin xariqüladə örnəkləri» sayan alimin fikrincə, dahi şair «təbiətən tamamen lirikdir» [55,151].

«Leyli və Məcnun» mövzusunun Füzulidə «tamamilə həyat haqqı qazandığını» söyləyən Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, dahi şair bu əsərilə insanın eşq və yaşamaq haqlarını təsbit etmişdir. Əsərin humanist mahiyyətini qabardan alimin qənaəti belədir ki, məhz yaradıcılığının bu xüsusiyyətləri ilə Füzuli intibah dövrü Avropa ziyalıları mərtəbəsinə yüksəlir.

Zənnimizcə, alimin bu fikrini dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır. Avropada «Leyli və Məcnun»la az-çox səsleşən əsərlər Füzulinin məşhur məsnəvisindən təqribən 60 il sonra (məsələn: V.Şekspirin «Romeo və Cülyetta»sı (1595) yaranır. Belə olan surətdə, Füzulinin öz yaradıcılığının humanist mahiyyəti ilə intibah dövrü Avropa ziyalıları

səviyyəsinə deyil, «türk-islam intibahının zirvəsi»nə (Y.Qarayev) yüksəldiyini söyləmək daha doğru olardı.

2.3. XVII əsr ədəbiyyatı: açılmamış səhifələr

Ə.Cəfəroğlu XVII əsr xalq ədəbiyyatının, xüsusən də aşiq poeziyasının ən parlaq dövrü kimi səciyələndirir. Alim doğru olaraq qeyd edir ki, bu əsrdə təkamülünün zirvəsinə çatan aşiq sənəti klassik ədəbiyyatla xalq ədəbiyyatı arasında dilcə bağlayıcı bir körpü olmuş, Azərbaycan türkcəsinin və anadilli poeziyanın inkişafında önəmli rol oynamışdır [55,17-18; 59,153-157].

XVII əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının həm Füzuli ədəbi məktəbinin, həm də Əlişir Nəvai sənətinin təsiri altında inkişaf etdiyini söyləyən Ə.Cəfəroğlu bu dövrün Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məsihi və digər görkəmli ədəbi simalarının yaradıcılığı haqqında əsərlərində qısa məlumat verməklə kifayətlənmişdir. Bu qeydlər isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının həmin dövrlə bağlı araşdırmalarına yeni heç bir şey əlavə etmir. Əli Gəncəli adlı müəllifin «Türk amacı» jurnalının 1942-ci il 1 və 2-ci saylarında çap olunmuş «Saib Təbrizi» məqaləsi barədə də eyni sözləri söyləmək olar. Lakin Ə.Cəfəroğlunun Məlik bəy Avcıya həsr olunmuş kitabçası mühacirət ədəbiyyatşünaslığında XVII əsr poeziyasının tədqiqi sahəsindəki boşluğu müəyyən qədər doldurur. Mühacir alim adı və əsərləri uzun müddət unudulmuş Məlik bəy Avcının qəzəllər divanını aşkara çıxarmış, həmin qəzəlləri ətraflı araşdırma ilə birgə «Azərbaycan yurd bilgisi tədqiqləri» seriyasında ayrıca kitabça şəklində nəşr etdirmişdir.

Məlik bəy Avcının divanını Ə.Cəfəroğlu Almaniyada türkoloji təhsilini davam etdirdiyi illərdə aşkar etmişdir. Görkəmli türkoloq, professor Fuad Köprülünün öz keçmiş tələbəsinə başqa bir münasibətlə yazdığı məktub mühacir alimi həmin əlyazmasının izinə salmışdır: «1926-cı ilin sonuna yaxın ustadi-möhtərəmim Köprülüzadə Fuad bəydən aldığım bir məktubda professor Minorskinin «İslam ensiklopediyası»nda Şah Xətai haqqında yazdığı maddədə Berlin hökumət kitabxanasının farsca əlyazmaları arasında Şah Xətaiyə aid bir əlyazma divanının mövcud olduğu bildirilməkdə idi. Məktubdan daha əvvəl bu əlyazma nəzər-diqqətimi cəlb etmişdisə də, fəqət layiqilə tədqiq edəməmişdim. Bu səfər ustadın israrı üzərinə əlyazmasını Breslauya gətirdərək Şah Xətaiyə aid şerləri ayırdım. Əlyazması sırf Şah Xətaiyə aid olmadığından və içərisində bir çox türk şairlərinə aid parçalar bulunduğundan, başdan-ayağa qədər tədqiq etdim. Nəzəri-diqqətimi ən çox cəlb edən «Divani-Məlik bəy Avcı» adı altında qeyd edilən şerlər oldu. Doğrusu, şairin ismini bilmədiyimdən və haqqında heç bir məlumatım olmadığından şəxsiyyəti ilə bağlı tərəddüddə qaldım. Nəhayət, bu mənzumələrin lisan etibarilə azəri ləhcəsi dairəsinə aid olduğunu sezdim. İsmi belə məchul olan bir şairə aid parçaların nəşri, şübhəsiz, türk ədəbiyyatı mütəddiqlərinə, bilxassə, İran Azərbaycanı şairləri sahəsində mühüm bir tədqiq mövzusu təşkil edəcəyindən, Məlik bəyə aid şerləri eynən köçürdüm. Beləcə, dörd yüz sənəyə yaxın bir zaman üçün məchul qalan mühüm bir azəri şairinin meydana çıxması hər halda məndən fazla ustadım Köprülüzadəyə mədyun qalacaqdır» [52,3].

Əlyazmasını tədqiq edən Ə.Cəfəroğlu Məlik bəy Avcının qəzəllərinin Hafız, Nəvai, Füzuli kimi dahi söz

ustalarının əsərləri ilə bir təzkirədə verilməsindən belə qənaətə gəlir ki, o dövrünün məşhur şairlərindən olmuşdur. Məlik bəy Avcının dövrü, şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında məlumat toplamaq məqsədilə külli miqdarda mənbələrə müraciət edən alim nəhayət Darüüssəltənə katibi Mövlanə İbrahim Qəzvininin Berlin kitabxanasında saxlanılan «Sühufi – İbrahim» təzkirəsində şairlə bağlı ikicə sətirdən öyrənir ki, o, Süleyman Səfəvinin dövründə yaşamış, onun sarayında katiblik etmiş və türkcə şerlər yazmışdır. Ə.Cəfəroğlu «Gəncinə» adlandırdığı təzkirədə Şah Süleyman Səfəvinin taxta çıxması münasibətilə Məlik bəyin qəzəlinə rast gəlir və bu fakta əsasən onun XVII əsrin ortalarında yaşadığını müəyyənləşdirir. Şairin təvəllüd və vəfat tarixlərini isə müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Mənbələr üzərində işləyərkən Məlik bəy adlı ikinci şairin də mövcud olduğunu öyrənən alim yazır ki, «Sühufi-İbrahim» təzkirəsi üzərinə Məlik bəy Avcını bəzi qənaətlərdə XVII əsr İran Azərbaycanı şairi olaraq qəbul etməklə bərabər, 1020 hicridən türkcə və farsca yazan digər ikinci bir Məlik bəydən bəhs edilməsi, şübhəsiz, şairin dövrünün təyini müşkülata çevirməkdədir. Məxəzlərimizin ikisi də, maatəssüf «Avcı» təxəllüsünü tamamilə məskut keçmişlərdir. Bundan dolayı da, bu iki Məlik bəyin hansının Avcı olduğu məlum deyildir» [52,32]. Bu qaranlıq məsələyə aydınlıq gətirəcək təfəssilatlı məlumatlar əldə edilincəyə qədər Ə.Cəfəroğlu hələlik Məlik bəy adlı iki: birisi XVI, digəri isə XVII əsr azəri şairinin mövcud olduğu fikrində qərarlaşır.

Ə.Cəfəroğlunun nəşr etdirdiyi «Divani-Məlik bəy Avcı» 377 beytdən ibarətdir. Əslində burada «divan» sözü şərti xarakter daşıyır. Alimin özünün də qeyd etdiyi kimi,

İran təzkiyəçiləri bəzən klassiklərin şerlərini janrlar üzrə təsnif edərək hər bir janrın nümunələrindən ibarət külliyyatı divan adlandırmışlar (məsələn, divani-qəzəliyyat, divani-məsnəviyyat, divani-qəsoid və s.). Məlik bəy Avcı divanı da belə toplulardandır. Burada toplanmış qəzəllər əsasən sevgi motivlidir; bəzi qəzəllərində müəllif şiə müqəddəslərini vəsf etmişdir [52,9].

Məlik bəy Avcının əldə olan poetik irsini hərtərəfli araşdıran Ə.Cəfəroğluda belə bir qənaət hasil olur ki, o, incə zövqlü, klassik Şərq poetikasına ustalıqla yiyələnmiş, Azərbaycan türkcəsini mükəmməl bilən şair olmuşdur. Alimin fikrincə, Məlik bəy bəlkə dövrünün yeganə şairidir ki, Səfəvilər dövlətində farsçılığın qüvvətləndiyi bir zamanda yaşamasına baxmayaraq, əsərlərində fars dili təsirinə yol verməmiş, daha irəli gedərək klassik Azərbaycan ədəbiyyatına xalq dilinin incəliklərini gətirməyə çalışmışdır.

Ə.Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq elmimizə uzun müddət naməlum qalan Məlik bəy Avcının poetik irsini aşkara çıxarıb nəşr etdirməsi, onun dövrü, mühiti, şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında ilk dəfə olaraq fikir söyləməsi sözün əsl mənasında elmi hünər idi. Təəssüf ki, mühacir alimin həmin araşdırmasının nəşrindən 65 illik uzun bir zaman ötsə də, Məlik bəy Avcının adı indiyə qədər yazılmış ədəbiyyat tarixlərində, dərslik və monoqrafiyalarda yerini tutmamışdır. Sözsüz ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yenidən yazılarkən mühacirət elmi irsinin digər nümunələri ilə yanaşı, Ə.Cəfəroğlunun həmin araşdırmasından da faydalanmaq zəruridir.

Ü Ç Ü N C Ü F Ə S İ L

MODERN (XVIII-XX ƏSRLƏR) AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI KONSEPSİYASI

3.1. XVIII əsr modern Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı kimi

Azərbaycan mühacirətinin ədəbiyyatşünaslıq irsində XVIII əsr ədəbiyyatımızın mühüm problemləri, bu dövrün Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kimi görkəmli klassiklərinin yaradıcılığı barədə elmi-nəzəri baxımdan qiymətli mülahizələr yürüdüür. Ə.Cəfəroğlunun «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri», «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış», «Azərbaycan ədəbiyyatı», Ə.Yurdsevərin «Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı» əsərləri bu qəbildəndir.

XVIII əsr Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatlarında ədəbiyyatımızın tamamilə yeni bir mərhələsinin – modern Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcıdır. XVIII yüzilliyi modern (yeni, müasir – *N.C.*) milli ədəbiyyatın başlanğıcı, ilkin təşəkkül mərhələsi kimi qəbul edərkən mühacir alim bu dövrdə Azərbaycan türk ədəbi dilinin milliyəqədərki inkişaf mərhələsini başa vuraraq milli ədəbi dil səviyyəsinə çatmasını, ədəbiyyatımızın «realist şüurun ilk örnəklərini verməyə müvəffəq olması»nı, həmçinin XVIII

əsr lirikası üçün səciyyəvi olan həyatilik, nikbinlik, dünyəvilik, dilin, janrın, üslubun demokratikləşməsi, xalq şəri ənənələrinin, aşıq sənətinin təsiri kimi xüsusiyyətləri ön plana çəkir. Ə.Cəfəroğlunun qənaətinə, XVIII əsrlə başlayan modern Azərbaycan ədəbiyyatının pioneri, banisi və ən görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifdir.

Ə.Cəfəroğlu Vaqif lirikasının Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yenilikləri, şairin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini, aparıcı meyllərini ümumən düzgün sezə bilmişdir: «Şerlərində şəklən əski klassik ədəbiyyata bağlı qalmaqla bərabər, həm ifadə, mövzu, hətta təbir və kəlmə xəzinəsi baxımından tamamilə azəri xalqının ruhuna sadıq qalmışdır. Dili sadə və xalq dili idi. Şerə yerli dialektik ünsürləri daxil etməkdə heç bir mənfilik görməmişdir. Və bu baxımdan *azəri poeziyasının gəlişməsində, realist şüurun ilk örnəklərini verməkdə müvəffəq olmuş və bu üzədən Vaqifin ədəbi yaradıcılıq qabiliyyəti milli Azərbaycan ədəbiyyatı inkişafının qəti bir mərhələsini təşkil etmişdir*. Həyatı olduğu kimi, qadını isə həyat nəşəsi olaraq qəbul etmək, Vaqifin ədəbiyyata gətirmək istədiyi əsas realizm ünsürləri idi. Eşq, insan gözəlliyi, təbiət təsvirləri Vaqifdə həp ana motivlər olaraq keçir» [56,40].

Vaqif yaradıcılığının bədii metodunu müəyyənləşdirərkən Ə.Cəfəroğlu tam mənasilə kamil realizmdən deyil, realist ünsürlərdən danışır. Bu isə onun Vaqifin yaradıcılıq metodunu kamil realist metod saymaması təsəvvürünü yaradır. Doğrudur, tədqiqatın başqa bir yerində Ə.Cəfəroğlu Vaqifin «realist azəri ədəbiyyatını qurmağa müvəffəq olduğunu» iddia edir. Lakin zənnimizcə, bu, terminoloji yanlışlıq əlamətidir. Çünki bir qədər sonra, elə həmin məqalədə realist Azərbaycan

ədəbiyyatının banisi kimi M.F.Axundzadə təqdim olunur. Gördüyümüz kimi, mühacir alimin «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» məqaləsində M.P.Vaqifin bədii yaradıcılıq metodu haqqında söylədikləri ziddiyyətli və dolaşıqdır. Bu tədqiqatdan tam on il sonra «Fundamental türk filologiyası» adlı nəşrin ikinci cildində alman dilində çap olunmuş «Azərbaycan ədəbiyyatı» icmal oçerkində Ə.Cəfəroğlu Vaqifi modern Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu kimi təqdim edərək milli şerimizin inkişafındakı xidmətlərini, ədəbiyyatımızı «fars dilinin təsirindən qurtarmaq yönündəki qeyrətlərini» yüksək qiymətləndirir [59,159-160]. Lakin bu oçerkdə Vaqifin yaradıcılıq metodundan bəhs olunmur. Beləliklə, on il sonrakı əsərində Ə.Cəfəroğlu bu mübahisəli məsələyə qayıtmağa lüzum görmür və Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin banisi kimi M.F.Axundzadəni təqdim etməklə, əslində əvvəlki tədqiqatdakı ziddiyyəti, dolaşıqlığı aradan qaldırmış olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.P.Vaqifin bədii yaradıcılıq metodu barədə mübahisələr mövcuddur. Vaqifin metodunu «intibah realizmi, bütöv və bitkin metod», «tam mənasilə realist metod» sayanlarla yanaşı (B.Məmmədzadə, N.Cəfərov), bu fikrin opponentləri də (A.Dadaşzadə, Y.Qarayev) vardır.* Zənnimizcə, Vaqifin yaradıcılıq me-

* Бу барядя даһа ятрафлы бах: М.Гулузадя. Вагиф реализми. «Ядьябийят вя инъясянят», 2 нойабр 1968; Б.Мяммяздадя. А.Бакыхановун бядии йарадыгылыыында реализм. АДУ-нун елми ясярляри. (Дил вя ядьябийят серийасы, сайы 6/1973/; Н.Гяфяров. Фцзулидян Вагифя гядяр. Багы, Йазычы, 1991, с. 70-90. А.Дадашзадя. Молла Пянаһ Вагиф. Багы, Елм, 1968, с. 151-161; Йеня онун. XVIII яср Азярбайһан лирикасы. Багы, Елм, 1980, с. 211-218. Г.Йашар. Реализм: сянят вя һягият. Багы, Елм, 1980, с. 29-35.

todunu tam mənası ilə realist metod adlandıрмаğın mümkünsüzlüyünü qeyd edən filologiya elmləri doktoru A.Dadaşzadə və şairin yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatında «realizmin ərəfəsi», «ilkın realizm», «erkən realizm» ifadələri ilə səciyyələndirən professor Y.Qarayev haqlıdırlar.

Ə.Cəfəroğlunun, A.Dadaşzadənin və Y.Qarayevin M.P.Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi, bədii yaradıcılıq metodu haqqında mülahizələrinin yaxınlığı diqqəti cəlb edir. Lakin mühacir alimdən fərqli olaraq, son iki tədqiqatçı xeyli irəli getmiş, realizm estetikasına dair biliklərinin geniş miqyasına və sanbalına söykənərək elmi-nəzəri cəhətdən daha düzgün və konkret nəticələrə gəlmişlər.

«Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı» adlı əsərində Ə.Yurdsevər də XVIII yüzilliyi Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, bu yüzillikdə Vaqif və Vidadi kimi söz ustalarının çalışmaları sayəsində Şah İsmayıl Xətəinin yaratmış olduğu xalq lisanına dayanan sadə və açıq şer üslubu daha da inkişaf etmiş və xalq ədəbiyyatıyla birləşərək farsca və ərəbcənin təsirlərindən qurtulan milli realist ədəbi məktəb yaranmışdır [92,4]. Gördüyümüz kimi, Ə.Yurdsevər XVIII əsrin iki görkəmli şairini qeyd-şərtsiz realist sənətkarlar kimi səciyyələndirməklə yanaşı, bu yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatında realist ədəbi məktəbin yarandığını da iddia edir. Bu mülahizənin 1970-90-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da tərəfdarları olduğu barədə yuxarıda bəhs etmişik.

Molla Pənah Vaqifi realist ədəbi məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi və öz dövrünün yeni şer üslubunu

yaradan sənətkar kimi xarakterizə edən Ə.Yurdsevər onun şerlərinin geniş yayılmasının əsas səbəbini yaradıcılığının həm forma, həm də məzmun baxımından milli və məhəlli bir mahiyyət daşımada görür [92,4]. Vaqifin yaradıcılığı və görüşlərindən bəhs edərkən Ə.Yurdsevər şairin həm poeziyasına, həm də dövlət fəaliyyətinə hakim olan başlıca amil kimi sənətkarın yurd sevgisini önə çəkir və onun realizminin mənşəyi, bu realizmi doğuran ictimai-siyasi və tarixi şərait barədə özünəməxsus mülahizələr yürüdür. Ə.Yurdsevərin qənaətinə, Vaqifin İbrahim Xəlil xanın sarayında çalışdığı illər Qarabağ xanlığının zəfərlər qazandığı, böyük şairin arzularının çiçək açdığı bir dövr olmuşdur. Vaqifin ədəbiyyat sahəsindəki realizmi də bu həqiqətlərdən irəli gəlmişdir [92,24].

Vaqif yaradıcılığının əksər tədqiqatçıları kimi, Ə.Yurdsevər də şairin realizminin başlıca özəlliyini qoşmalarına, qəzəl və müxəmməslərinə hakim olan nikbinlikdə görərək yazır ki, «hətta yoxsulluq və səfalətin acı bir təsvirindən ibarət bulunan «Bayram oldu» qoşmasında belə həyata iyimsərlik hisləri sezilməkdədir» [92,30]. Ə.Yurdsevərə görə, Vaqif məhz bu baxımdan dostu Vidadidən əsaslı surətdə fərqlənməkdədir: «Vidadinin ruhuna və şerinə dərin bir kötünsərlik və dərmansız bir kədər hakim bulunmaqdadır. Halbuki Vaqifin iqbal dövründəki şerləri eşq və məhəbbətlə, şövq və həyəcanla, həyat və səadət nəşəsiylə coşub daşmaqdadır. Onun hisləri qədər misraları da oynaq və sürükləyicidir. İxtiyarkən bir gənc kimi coşmaqda və dünyanın qəm və möhnətini belə kəndisinə əngin bir zövq qaynağı yapmasını bilməkdədir» [92,30].

Vaqifin Füzuli yaradıcılığına münasibətinə də məhz bu baxımdan yanaşan Ə.Yurdsevər Molla Pənahın dahi

söz ustasının sənətinə heyranlığını qeyd etməklə yanaşı, bu iki şairin əsərləri arasında məzmun və ruh etibarilə mühüm fərqləri də nəzərə çarpdırır. Belə ki, «Füzulinin qəzəllərində dərin və manidar bir hüzn, həyatdan müştəqi bir haləti-ruhiyyə, zəngin fəlsəfi düşüncələr gözə çarpmaqdadır. Halbuki Vaqifin qəzəllərində, yuxarıda da işarət etmiş olduğumuz kimi, əngin sevinc və nəşə, oynaq və coşğun eşq təranələri, həyat şövqü və zövqü hökm sürməkdədir» [92,32]. Doğrudur, şairin ömrünün sonlarındakı ümitsizliyi də Ə.Yurdsevərin diqqətindən yayınmamışdır. Nikbin və mübariz ruhlu, «Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı» deyən Vaqifin məşhur bir müxəmməsində «Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim» söyləməsini həyat və zamanın ağır zərbələri ilə bağlayan müəllif şairin «bu ümitsizlik və kədərinə rəğmən Vidadi kimi kötümsər» olmadığını vurğulayır və qeyd edir ki, «o, kədərinin ani doğuşundan və qeyrətlərinin akim qalmış olmasından dolayı olduqca mütəəssirdir. Lakin həyatdan bıqmış və küsmüş deyildir. Onu bilxassə üzən şey, mühitin sədaqətsizliyi və vəfasızlığı, dünən qarşısında əcz ilə əyilənlərin bu gün kəndisinə düşmən kəsilmiş olmalarıdır» [92,43]. Sitatdan gördüyümüz kimi, Ə.Yurdsevər Vaqifin kədərli əhvali-ruhiyyəsini keçici, təsadüfi hal sayaraq, onu şəxsi motivlərlə əlaqələndirir. Müəllifin S.Mümtaz və A.Şaiqin mülahizələri ilə səsleşən bu mövqeyi «Görmədim» müxəmməsinin dərin ictimai-fəlsəfi mahiyyətini kölgədə qoyur. Sonralar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı «Görmədim» müxəmməsinin dolğun ədəbi-elmi təhlilini vermiş, Vaqif kədərinin dərin ictimai-tarixi köklərini açıqlamışdır.*

* Бу барядя даһа ятрафлы бах: А.Дадашзадя. Молла Пянаһ Вагиф.

Vaqif poeziyasının sırf milli, vətənpərvər mahiyyətini, istiqlalçı, azadlıqsevər ruhunu qabardan Ə.Yurdsevər diqqəti belə bir önəmli məqama cəlb edir ki, yurdunun özəlliklərini, xalqının gələnk və görənəklərini, yaşayış tərzini idealizə etməkdə, bunları təşviq və təkviyəyə çalışmaqda şairin qayəsi xalqında azadlıq və istiqlal eşqini, özünə güvənc hissini qüvvətləndirməkdir. Çünki bu dövrdə Qarabağ xanlığı yabançı hakimiyyətə qarşı ölüm-qalım mücadiləsinə girişmişdi və bu mücadilədə qələbə qazanmaq üçün müstəqil milli varlığına, doğma dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, adət və ənənələrinə güvənməsi və yabançı təsirə qarşı bütün bunlarla durması zəruri idi. Ə.Yurdsevər haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, Vaqif Azərbaycan türkcəsində yazdığı canlı və oynaq şerlərilə, xalq həyatına dair verdiyi mükəmməl tablolarıyla, milli adət və ənənələri idealizə etməsi ilə İran və hər hansı digər yabançı təsirlərə qarşı meydan oxuyur və siyasi istiqlalın əsas təməlini təşkil edən müstəqil milli bir mədəniyyətin inkişafını təmin edirdi [92,28]. Beləliklə, bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və ayrılıqda Ə.Yurdsevərin ədəbiyyatşünaslıq irsi üçün səciyyəvi olan və sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox zəif nəzərə çarpan bir cəhət – klassiklərin yaradıcılığında vətənpərvərlik və istiqlalçılıq ruhunu aşkara çıxararaq qabartmaq meyli Vaqif poeziyasına münasibətdə də özünü göstərir və XVIII əsr klassikinə ədəbi irsi bu yöndən də layiq olduğu qiyməti alır: «...hürriyyəti və istiqlalı uğrunda müəzzəm bir düşmənə qarşı təkbaşına mücadilə edən Azərbaycanın dayandığı qüdrət qaynaqlarından birisi tarixi isə, digəri də ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyatın başlıca rüknlərindən biri

Molla Pənah Vaqifdir. Vaqifi öyrənmək və tanımaqla Azərbaycan istiqlal davasına xidmət etmiş olursunuz. Çünki Molla Pənah Vaqif də bütün həyatı boyunca və o dövrün verdiyi imkanlar daxilində Azərbaycan istiqlalı uğrunda çalışmışdır. O da vətən və istiqlal eşqilə yaşamışdır. Vaqifin sadəcə adı əzm, mətanət və mücadilə simvoludur. Onun ismini və əsərlərini yaşatmaq Azərbaycan türklüyündə mücadilə əzmini və istiqlal eşqini daha da qüvvətləndirəcəkdir. Vaqif ölməz bir şairdir və Azərbaycan türklüyünün mədari-iftixarıdır» [92,45].

«Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» məqaləsində Ə.Cəfəroğlu Molla Vəli Vidadini Vaqiflə bərabər, modern azəri lirik ədəbiyyatına geniş bir istiqbal hazırlamış, dövrün böyük şairi kimi xarakterizə edir. «Azərbaycan ədəbiyyatı» icmal oçerkində isə Molla Vəli Vidadi «əsas Vaqif tərəfindən qoyulan və başlıca xüsusiyyəti dilin sadəliyi olan ədəbi məktəbin» davamçısı kimi təqdim edilir; onun bir şair kimi əski Azərbaycan ədəbiyyatının bütün növləri ilə məşğul olduğu, Füzulini xüsusi səylə öyrəndiyi, fəqət aşiq poeziyasına da böyük rəğbət bəslədiyini bildirilir [59,160].

Ə.Cəfəroğlu Vidadinin şerlərindəki qəmgin əhval-ruhiyyəni, hüznü şairin xarakter və təəssüratları, qürbət həyatı, vətən həsrəti ilə izah edərək yazır ki, həmişə şadlıq içində olan Vaqifin əksinə olaraq, Vidadidə hər şey hüznə bürünmüşdür [59,161]. Ümumiyyətlə, Vaqifin nikbinliyini Vidadinin bədbinliyinə qarşı qoymaq bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, o cümlədən onun tərkib

hissəsi olan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı üçün də səciyyəvidir.

Ə.Yurdsevər isə Vidadinin dünyagörüşünü belə şərh edir: «Şair hər şeydən öncə dünyanın fani olduğuna qanədir. Ona görə, dünyanın malına, mülkünə, mövqə və iqbalına, yaxın və ya uzaq insanlarına güvəniləməz. Bunların həpsi keçici və vəfasızdır. Minlərlə sənədən bəri dünyaya gəlmiş və getmiş bulunan bunca himmət və hünər sahiblərindən, yüksək mövqelər işğal etmiş və nam buraxmış zevatdan heç birisi nəticə etibarilə kəndi məqsədinə nail olmamışdır. Fəqət dünya eyni zamanda müəzzəm bir ibrətxanədir. Onun hər «nəqşi» Tanrının varlığını isbat edən bir ayinədir. Dünya və axirətdən yeganə qayə və məqsəd Allahın rızasını və xoşnudluğunu cəlb etməkdir» [92,14].

Vaqif və Vidadinin islam dininə qarşı dərin və səmimi inanc duyğularıyla bağlı olduqlarının şərlərindən açıqca nəzərə çarpdığını qeyd edən Ə.Yurdsevər bu iki şairin «zamanımızda belə eyni din və millətə mənsub insanlar arasına ayrılıq və qeyrilik toxumları saçan məzhəb ixtilaflarına qarşı tam bir ilgisizlik göstərdiklərini» diqqətə dəyər məsələ kimi vurğulayır. Belə ki, öncə hər iki şair sünnilik məzhəbinə mənsub olmuş, sonradan Vaqif Qarabağ xanlığının xidmətinə keçincə şiəliyi qəbul etmişdir. Lakin nə məzhəb, nə də ruh, fikir və düşüncə fərqləri bu iki səmimi arkadaşın dostluğuna təsir etməmişdir. Hər iki şair məzhəb ixtilaflarının əhəmiyyətsizliyini və gülünlüyünü anlamışdır [92,35-36].

XVIII əsrin ədəbi prosesinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi Ə.Cəfəroğlu poeziya ilə maraqlanan, özləri də şer nümunələri yaradan, anadilli ədəbiyyatı dəstəkləyən və inkişafına yardım göstərən dövlət adamlarının – Quba hakimi, Müştəri təxəllüslü Fətəli xan ibn Hüseyn Əlinin, Tülü təxəllüslü Əbülfət xanın, Şəki hakimi Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqın fəaliyyətini qeyd edir. Sonuncunun ədəbi yaradıcılığını daha yüksək qiymətləndirən alim onun xalq ədəbiyyatından faydalana-raq, gözəl qoşma və oynaq gəraylılar yazması barədə məlumat verir.

XVIII əsr Şirvan şairlərindən Məhcur Şirvani, Şakir Şirvani, Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani və digərlərinin yaradıcılığı haqqında da Ə.Cəfəroğlunun «Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində müxtəsər məlumat vardır.

Eyni dövrdə Cənubi Azərbaycanda ədəbi prosesin sönüklüyünü, burada heç bir yenilikçi və ya nüfuzlu şairin olmadığını qeyd edən Ə.Cəfəroğlu azəri türkcəsi ilə şerlər yazan Dəruni, Mirzə Cəlal Şəhristani və Mirzə Salih Təbrizinin adlarını çəkməklə kifayətlənir.

Ə.Cəfəroğlu həmçinin XVIII əsrdə aşiq sənəti ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı təsir və əlaqələri məsələsinə də toxunur. Vaqif və Vidadinin yaradıcılığına aşiq sənətinin təsirini, onların bu sənəti yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd etməklə bərabər, özlərinin də aşiq poeziyasına olduqca önəmli təsir göstərdiklərini vurğulayır.

XVIII əsrin ədəbi hərəkatı və görkəmli sənətkarları haqqında mülahizələrini nisbətən ətraflı şərh etdiyimiz Ə.Cəfəroğlu və Ə.Yurdsevərlə yanaşı, M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri», S.Təkinər isə «Azərbaycanda fikir hərəkatları» əsərlərində bu dövrün ədəbiyyatından olduqca müxtəsər bəhs etmişlər. M.B.Mə-

həmmədzadənin «Molla Pənah Vaqif» məqaləsində isə görkəmli şairin daha çox dövlət xadimi kimi fəaliyyəti ön plana çəkilsə də, milli mədəniyyətimiz tarixində mövqeyi də yüksək qiymətləndirilir. Mirzə Bala Vaqifi Azərbaycan ədəbiyyatında «dil, sənət, zövq, fikir etibarilə mühüm bir mövqeyə malik», «fars dilinin müdhiş təhəkküm dövrü olan XVIII əsrdə qeyri-dini və sırf milli şerlərilə türkcəmizin yaşamasına çalışmış, milli harsı, milli dili və ədəbiyyatı müdafiə və himayə etmiş böyük şəxsiyyət» [61] kimi dəyərləndirir.

Bütövlükdə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı XVIII əsri milli ədəbiyyatımızın tarixində mühüm bir mərhələ – modern Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı, eyni zamanda «renessans dövrü» (Ə.Cəfəroğlu) olan XIX əsrə hazırlıq mərhələsi kimi səciyyələndirir, satırada Zakir mərhələsinin, nəsr, dramaturgiya və ədəbi tənqiddə isə Mirzə Fətəli mərhələsinin yalnız poeziyada Molla Pənah Vaqif mərhələsindən sonra evolyusion inkişafın nəticəsi kimi mümkün olduğu fikrində bulunur.

3.2. XIX əsr ədəbiyyatı: modern Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı XIX əsrin ədəbi prosesinin əsas xarakterik xüsusiyyəti, aparıcı meyli kimi realizmin bir ədəbi cərəyan və kamil bədii yaradıcılıq metodu səviyyəsində təşəkkül tapmasını ön plana çəkir və bu hadisəni düzgün olaraq ölkədə gedən radikal ictimai-siyasi dəyişikliklərin, maarifçilik ideyalarının, mütərəqqi fikirlərin yayılmasının nəticəsi kimi qiymətləndirir. M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində bu dövrün ictimai-siyasi şəraitinin ədəbi-mədəni həyata

təsiri haqqında yazır: «XIX yüzilin başlarında Azərbaycanın siyasi müqəddəratında radikal dəyişikliklər oluyor. Çarlıq Qafqaza enmiş bulunuyor. Bu olay Azərbaycana yeni imkanlar gətiriyor. Azərbaycan cəmiyyəti, Rusiyanın əyri aynasından olsa da, Qafqaza əks edən XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə* təmasa gəlir. Həyatın əski qurumu ciddi bir tənqiddə uğruyor və mövcud dünyagörüşünə aid fikir və əqidələr başdan-ayağa təftiş edilməyə başlıyır. Bu şərtlər altında Azərbaycanda Avropa tərzində yeni bir ədəbiyyat yaradılıyır» [76,18].

M.Ə.Rəsulzadənin bu mülahizələri ilə səsləşən fikirlərə Ə.Yurdsevər, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu, S.Təkinər, H.Bayqara kimi görkəmli mühacir müəlliflərin əsərlərində də rast gəlirik. Mühacirət elmi fikri realizmin XIX əsr ədəbiyyatında mühüm mövqeyini vurğulamaqla yanaşı, bu realizmlə Vaqif realizmi arasındakı fərqi də izah etməyə çalışır. Ə.Yurdsevərə görə, bu fərq XIX əsr ədəbiyyatının «...kəndi dövrünün sosial və iqtisadi həyat şərtlərinə dair geniş və canlı tablolar vermiş olmasındadır. Bu cəhət, 19-cu əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüvvətli və mümtaz bir vəsfidir» [97,14]. Ə.Yurdsevərin XIX əsrin realist ədəbiyyatına şamil etdiyi bu cəhətin M.P.Vaqif yaradıcılığında olmadığını təqribən üç onillik sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında realizmin ən görkəmli tədqiqatçısı professor Y.Qarayev də təsdiq edəcək: «Biz Vaqifdə hələ onu əhatə edən dövrün, ictimai mühitin konkret milli problemlərinə, mətləb və ziddiyyətlərinə münasibəti görə bilmirik. Vaqifin metodu cəmiyyət hadisələrinə, ziddiyyətlərin təhlilinə yönəldilmiş metod deyildir» [18,31].

* XVIII яср Авропа маарифчилиийи нязрядя тутулур – *Н.Б.*

XIX əsr realistləri isə Ə.Yurdsevərin fikrincə, «...bir tərəfdən, türk-islam kultürü ilə əsrlərdən bəri yaranmış qüvvətli bağları mühafizə edir, digər tərəfdən isə, Avropanın qabaqcıl fikirlərini, modern ədəbi janrlarını Azərbaycan ədəbiyyatına gətirirdilər» [97,13]. Onların məqsədi, «eşq və sevgi təranələrindən ziyadə, milli və sosial fikirlərə tərcüman olmaq, həqiqi və canlı tiplər yaratmaq, mənfilikləri mərhəmətsizcə ifşa, mütərəqqi cəhətləri təqdir və müdafiə etmək, elm və maarifin yayılmasına çalışmaq, rus istibdadına, feodalizm sisteminə qarşı hüriyyəət və istiqlal uğrunda mücadilə açmaq, mədəniyyəət yoluyla Azərbaycanı rifaha və qurtuluşa çatdırmaqdı» [97,13]. Ə.Yurdsevərin bu mülahizələrində XIX əsr realist ədəbiyyatının səciyyəvi cəhətləri düzgün göstərilməklə yanaşı, bu realizmin maarifçi tipi də, stixiyalı şəkildə olsa da, dəqiq müəyyənləşdirilir. Bir qədər irəlidə konkret ədəbi şəxsiyyəətin – M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılıq metodu ilə əlaqədar biz XIX əsr realizminin tipi məsələsinə yenidən qayıdacaq, M.Ə.Rəsulzadənin bu barədə mülahizələrini nəzərdən keçirəcəyik.

XIX əsrin modern ədəbiyyatının ilk görkəmli nümayəndələri kimi mühacirət ədəbiyyatşünaslığı yekdilliklə üç ədəbi simanın – Abbasqulu Ağa Bakıxanlının, İsmayıl bəy Qutqaşınlının və Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığını ön plana çəkir. Qeyd edək ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı da bu üç şəxsiyyəti milli maarifçi-realist hərəkatın sələfi kimi təqdim edir [18,57].

Ə.Yurdsevərə görə, böyük ədib, şair, alim və mütəfəkkir olan A.A.Bakıxanlı yeni ədəbiyyatın ilk cığırını açmış, «Kitabi-Əsgəriyyə» əsəri ilə Azərbaycan nəsr dilinin inkişafına önəmli xidmət göstərmişdir [97,13;

100-ç),10]. Ə.Cəfəroğlu isə A.Bakıxanlıni «Zakirlə yanaşı, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün çox şey yapmış, «Gülüstani-İrəm», «Kitabi-Əsgəriyyə» əsərləri ilə Azərbaycan türkçülük hərəkatında önəmli rol oynamış» yüksək mədəni səviyyəli ziyalı, maarifpərvər kimi səciyyələndirir [59,164].

Ə.Yurdsevər İsmayıl bəy Qutqaşınıni «vətən və xalq uğrunda çalışan yeni bir ziyalı tipinin canlı simasını» ədəbiyyata gətirən yazıçı, Mirzə Şəfi Vazehi isə şərq feodalizminin kəskin tənqidçisi kimi xarakterizə edir [97,13]. Ə.Cəfəroğlunun təqdimində isə, Vazeh «Şərq kultürünə bağlı, fəlsəfəyə güclü meyli olan» şairdir. Onun fikrincə, Vazeh şerlərində tamamən liberal görüşlər təbliğ etməsinə baxmayaraq, üslub etibarilə klassik məktəbə mənsubdur [59,164].

Qasım bəy Zakir isə mühacirət elmi fikrində Vaqif realizminin mahir davamçısı, XIX əsr Azərbaycan satirasının banisi və ən böyük ustadı kimi qiymətləndirilir. Zakirin ədəbi irsində qoşmaların müstəsna yer tutduğunu vurğulayan Ə.Yurdsevər bu şerlərdə xalq kütlələrinin əhval-ruhiyyəsinin, milli xüsusiyyətlərin, məmləkətin gələnək və görənəklərinin, gözəl tiplərinin eynən təsvir olunmasını, şairin şifahi xalq ədəbiyyatından, aşıq lirizmindən geniş surətdə bəhrələnməsini, dilinin sadəlik və gözəlliyini, hisslərinin səmimiyyətini onun əsərlərinin uğurunu şərtləndirən amillər kimi qabardır. Lakin Ə.Yurdsevərin fikrincə, Zakirin yaradıcılıq qüdrəti və şairlik dühası qoşmalarından daha çox ömrünün son illərində yazdığı satirik şerlərində təzahür edir. Bu kimi əsərlərdə Zakirin sadəcə ədəbi qüdrəti deyil, eyni zamanda dövrünün ictimai-siyasi şəraiti öz əksini tapır, rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti, bu siyasətə qulluq edən

məhəlli əsilzadələr, ikiüzlü ruhanilər ifşa olunur. Bu baxımdan Ə.Yurdsevər Zakiri Mirzə Ələkbər Sabirin ilk sələfi sayır [96-a),6-7].

Zakirin satirik irsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini Ə.Cəfəroğlu da düzgün qiymətləndirir: «... Zakir, əslində Azərbaycan mizah ədəbiyyatının qurucusudur. Onun bu sahədəki dühası, tənqidlərindəki sərtliyi və kəndinə güvəni yaradıcı qabiliyyətinin ən qüvvətli silahı olmuşdur. Heç bir hüdud tanımadan və heç bir şeydən çəkinmədən dövrünün bütün qüsurlarını birər-birər həcv edərək bizə qədər gətirmişdir». «Onun zəhərli qələmindən heç bir şey qurtulmamışdır. Məhərrəm aylarında, Ramazan və Novruz bayramlarında müəzzəm bir qovğa havası yaradan mollaların çəkişmələri, bu üzdən xalq arasında hasil olan nifaq, baqqallar, qovurmaçı və pinəçilər, vaizlər, tacirlər, darğalar, bəyzadələr, üləma və gözə batan bütün sosial xəstəliklər, hər Zakirin qələminin qidası olmuşdur. Vətəni ilə bərabər ağlamış, rus istilasının doğurduğu faciələrə biganə qalmamışdır» [55,20-21]. Cəfəroğluya görə, «satira sahəsinin məşhur ustası Sabirə gəlincəyə qədər heç bir Azərbaycan şairi bu sahədə Zakirin səviyyəsinə çata bilməmişdir» [59,168].

Beləliklə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Zakiri Vaqif realizminin mahir davamçısı, satirada M.Ə.Sabirin sələfi kimi xarakterizə etməklə şairin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirmiş olur. Zakir üçün müəyyənləşdirilmiş bu mövqe onun realizminin həm XVIII əsr Vaqif realizmindən (ilkin realizm), həm də XX əsrin Sabir realizmindən (tənqidi realizm) fərqi bir daha təsdiq edir. Yəni Zakir bəzi tədqiqatçıların (H.Səmədzadə, F.Qasımzadə) təqdim etdiyi kimi, tənqidi realist deyil,

XIX əsr Azərbaycan poeziyasında maarifçi realizmin, ictimai satiranın banisi və görkəmli nümayəndəsidir.

XIX əsrin maarifçi realist ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndəsi, milli dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında yaradıcılığına, ictimai fəaliyyətinə ardıcıl müraciət edilən və layiqli qiymətini alan ədəbi simalardandır. XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətinin və ədəbi-elmi fikrinin M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Yurdsevər, Ə.Cəfəroğlu, S.Təkinər kimi görkəmli təmsilçilərinin elmi irsində M.F.Axundzadə ilə bağlı bir sıra dəyərli araşdırmalara rast gəlirik ki, bu əsərlər də yalnız faktoloji baxımdan deyil, elmi-metodoloji və siyasi-ideoloji cəhətdən də mühüm aktualıq kəsb edir.

M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqazya türkləri», «Azərbaycan kultür gələnləri», «Mirzə Fətəli Axundzadə» kimi əsərlərində bu qüdrətli dramaturqu yeni dövr ədəbiyyatımızın ən görkəmli siması, ədəbi məktəb yaradan, yenilikçi, islahatçı bir şəxs kimi xarakterizə edir. O, Mirzə Fətəlinin yaradıcılığını geniş təhlil etməsə də (əslində M.Ə.Rəsulzadə qarşısına belə bir məqsəd qoymurdu), bu böyük ədəbi şəxsiyyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini, əsərlərinin ideya istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmişdir: **«Onun (M.F.Axundzadənin – N.C.) simasında biz Azərbaycan rasionalist ədəbiyyatının böyük banisinə malikiz. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şərqin Molyeri, ruslar da Qoqolu deyirlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta kəndisindən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin**

çürüməsi, adətlərin geriliyi, görünəklərin yıxıcılığı, alim görünənlərin səfsətəçiliyi və qara cəhalətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansız tənqid olunuyor. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanmaqdadır» [76,18-19].

Ədibin vəfatının 77-ci ildönümü münasibətilə yazılmış «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqaləsində isə M.Ə.Rəsulzadə onu «Azərbaycan ədəbiyyatında hürriyyət düşünmə tərzinin ən böyük mürəkkəbi», islahatçı kimi səciyyələndirərək yazır: «Bu günə qədər belə Azərbaycan səhnələrindən düşməyən və mədəni dünyanın bütün dillərinə çevrilmiş bulunan komediyalarında və fəlsəfi-publisistik əsərlərində Mirzə Fətəli müsəlman dünyasının ictimai-siyasi bütün həyat sahələrində radikal islahata lüzum olduğunu müdafiə ediyordu» [86,14].

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hərarətli bir vətənpərvər olan Mirzə Fətəlinin qəlbi məmləkətinin geriliyinə acıyır, həmvətənlərinin, müsəlmanların çağdaş Qərbi Avropa mədəniyyətinə qatılması yollarını arayırdı. «Hürriyyət fikri, insanlıq şərəfi və heysiyyəti, düşüncə sərbəstliyi və hər türlü istibdad təzyiqindən qurtulma əzmi Mirzənin yaradıcılığında əsas motivi təşkil ediyordu» [86,14].

İki müxtəlif əsərdən gətirdiyimiz və biri digərini tamamlayan bu sitatlar müəllifin M.F.Axundzadənin dünyagörüşü və bədii yaradıcılıq metoduna dair fikirlərinin düzgünlüyünü əks etdirir. M.Ə.Rəsulzadənin təqdimində «bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanan» Mirzə Fətəlinin yaradıcılığının bədii metodu da maarifçi realizmdir. Doğrudur, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində «maarifçi realizm» istilahına rast gəlmirik. Lakin onun M.F.Axundzadənin yaradıcılığında aşkarladığı və sadaladığı xüsusiyyətlər

məhz maarifçi realizmin xüsusiyyətləridir. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatlarda bədii metod kimi maarifçi realizmin ideya-estetik prinsiplərini ifadə edən «cəmiyyət necə olmalıdır?» formulunu sezmək müşkül deyildir.

«Milli realist ədəbiyyatımızın inkişafı tarixində ayrıca, müstəqil bir mərhələnin və realizm tipinin adını bildirən elmi istilah mənasında «maarifçi realizm» ifadəsinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq 1968-ci ildən rast gəldiyini» (Q.Yaşar), Mirzə Fətəlinin uzun müddət tənqidi realizmin nümayəndəsi kimi təqdim edildiyini, Azərbaycan realizminin mərhələ və tip təsnifatının isə yalnız 1970-ci illərin sonunda professor Yaşar Qarayev tərəfindən verildiyini nəzərə alsaq, böyük ədibin bədii yaradıcılıq metodu barədə M.Ə.Rəsulzadənin mülahizələrinin əhəmiyyəti özlüyündə aydın olar.

Sovet elmində M.F.Axundzadənin ateist kimi təqdim edilməsini qətiyyətlə tənqid edən görkəmli mütəfəkkir bunu iftira, yalan adlandırır və belə bir qənaətini təsdiqləyir ki, *Mirzə Fətəli «Allah fikrinə, yəni mütləq həqiqət idealına qarşı qətiyyətlə mücadilə etmiyordu. Onun mücadilə etdiyi şey, iman və düşüncəyə müsəllət olan sxolastik təfəkkür tərzidir»* [86,16]. Təbii ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu fikri mübahisəli görünə, birmənalı qarşılanmaya bilər. Zənnimizcə, Axundzadənin ateizmi məsələsini fəlsəfə tarixçilərinin, ilahiyyatçı alimlərin hərtərəfli, ciddi araşdırmasına ehtiyac vardır. Yalnız bundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin qətiyyətlə söylədiyi yuxarıdakı fikrini təsdiq, yaxud rədd edə bilərik. İndiki məqamda isə Axundzadənin dinlərə münasibətinə tarixi yanaşma lüzumunu qeyd edən, bu münasibəti XVIII-XIX əsrlər Yaxın və Orta Şərqlərin siyasi, iqtisadi, mədəni vəziyyəti kontekstində araşdırmağın tərəfdarı olan və

Mirzə Fətəlinin Füzuli poeziyasına münasibəti ilə Qurana münasibəti arasında ümumilik görə professor Yaşar Qarayevin mülahizələrini məqbul sayırıq.*

M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının islahı uğrundakı mübarizəsini «özəl bir qeyrət və əzm» nümunəsi kimi qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda diqqəti belə bir fakta cəlb edir ki, «Avropa mədəniyyətinə intibak etmək niyyətilə Azərbaycan ilə Türkiyə latın hərflərini tətbiqə başladıkları bir sırada, sovet Azərbaycanı və onunla birlikdə Sovetlər Birliyindəki bütün digər türk cümhuriyyətləri kommunistlərin təzyiqilə rus əlifbasına keçdilər. Bu hal əsla, nə Axundzadənin xəyalına sığardı, nə də onun avropalaşma sisteminə uyardı [86,15].

Mühacir alimin bu faktı qabartması təsadüfi deyildi. Sovet alimlərinin bir sıra tədqiqatlarında M.F.Axundzadə «rus mədəniyyətinin təsiri ilə yetişən və bu mədəniyyəti təbliğ edən ədib», M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, az qala «bolşeviklərin dostu» kimi təqdim edilirdi. Bu cür fikirləri rədd edən Məhəmməd Əmin bəyin qəti qənaətinə görə, «söz hürriyətinin, mətbuat sərbəstliyinin, inanış, din və düşünmə istiqlalının, liberal dövlət üsul-idarəsinin böyük mücahidi, şəkicə də, mühtəvacə da milli və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu və latın əslindən gələn yeni türk əlifbasının qəbulu üçün savaşıyan böyük islahatçı Mirzə Fətəlinin, bu unudulmaz hürriyət qəhrəmanının, təqdis etdiyi bütün əsasları kökündən rədd edən kommunizmə və bu doktrinin təmsilçiləri bulunan bolşeviklərə dost olması qətiyyənlə təsəvvür olunamaz» [86,16].

* Бу барядя даһа ятрафлы бах: Г.Йашар. Реализм: снят в яһигят. Баһы, Елм, 1980, с. 113-116.

«Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 1934-cü il 29-cu sayında dərc etdirdiyi «Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri» məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatımızda istiqlal məfkurəsinin intişar tapmasında Mirzə Fətəlinin rolunu xüsusi qeyd etmiş, onun yaradıcılığını bu məfkurənin yeni dövrdə ilk qaynağı kimi dəyərləndirmişdir.

Mirzə Bala Məhəmmədzadə ilk nəşri 1938-ci ilə aid olan «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı fundamental əsərində yeni dövr Azərbaycan milli hərəkatının ideya qaynaqlarından bəhs edərkən Mirzə Fətəli Axundzadənin adını bu hərəkatda «hisseyi-iştirakı» olan şəxslərin cərgəsində birinci qeyd edir. Mirzə Balaya görə, «dövrünün ən münəvvər adamı olub XVIII əsr Avropasının tərəqqiçilərinin ideyaları ilə meydana çıxan Mirzə Fətəli bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi təsis etməklə, yalnız milli harsın təməllərindən ən mühümü olan dil və ədəbiyyatımıza xidmət etməmişdir. O, eyni zamanda yeni avropavari ideyaları dilə gətirir, köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini tənqid edərək, milli yüksəlişə mane olan təşkilatı baltalayır. Ən mühümü isə, bu cür ədəbiyyat doğrudan doğruya xalqa müraciət edir, geniş xalq kütləsinin gözünü açırdı. O, bu surətlə, teatr kimi yeni bir müəssisə yaratmış olurdu» [60,14].

Göründüyü kimi, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının öndəri M.Ə.Rəsulzadə, həmçinin bu hərəkatın görkəmli xadimi və ideoloqu M.B.Məhəmmədzadə Mirzə Fətəlinin azərbaycançılıq məfkurəsinin intişar tapmasındakı mühüm rolunu, bu məfkurə üçün mədəni zəminin yaradılması yönündəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər. Məhz M.F.Axundzadənin və onun davamçılarının yaradıcılığında mədəni zəmini təşəkkül tapan

azərbaycançılıq XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadənin irsində ideoloji-siyasi fikir sistemi səviyyəsinə çatdı. Bu prosesdə Mirzə Fətəlinin roluna məhz M.Ə.Rəsulzadə və M.B.Məhəmmədzadə tərəfindən layiqli qiymətin verilməsi bu gün bəzi üzdəniraq millətçilərin və istiqlalçıların M.F.Axundzadəyə yönəlmiş hücumlarına qarşı təkzibedilməz faktır.

M.F.Axundzadənin ədəbi irsinə, ictimai fəaliyyətinə Mirzə Bala sonrakı dövrlərdə də müraciət etmişdir. «İslam ensiklopediyası»nın 1945-ci ildə çapdan çıxmış 4-cü cildindəki «Fətəli Axundzadə» oçerki onun qələminin məhsuludur. Həmin oçerkdə görkəmli ədibin həyatı, bədii yaradıcılığı və fəlsəfi irsindən ətraflı bəhs edilir. «Mirzə Fətəli və əlifba inqilabı» məqaləsində mühacir alim Axundzadənin əlifba islahatı yönündəki fəaliyyətini təhlil edir.

«Mirzə Fətəli və Puşkin» məqaləsində isə M.B.Məhəmmədzadə bir tərəfdən, Axundzadənin görkəmli rus şairinin ölümünə əsər ithaf etməsinin səbəblərini açıqlayır, digər tərəfdən, Azərbaycan ədəbiyyatı klassikinə rus hakimiyyətinə münasibəti ilə bağlı mülahizələrini söyləyir. Mirzə Balaya görə, *1837-ci ildə «Şərq poeması»nu qələmə alarkən Mirzə Fətəli hələ nə rus dilini mükəmməl bilir, nə də Puşkinin yaradıcılığı və siyasi görüşlərinə bələd idi. Müxtəlif Şərq mənbələrindən əldə etdiyi məlumatlara əsasən, o, Puşkini yanlış olaraq çar mütləqiyyətinin düşməni və hürriyət mücahidi zənn edirdi. Məhz bu səbəbdən gənc Fətəli rus şairinin faciəli ölümündən mütəəssir olmuş və dərin kədərini «Şərq poeması»nda ifadə etmişdir. Lakin rus dilinə mükəmməl yiyələnib Puşkinin yaradıcılığına və siyasi baxışlarına bələd olduqdan sonra, Mirzə Fətəli heç bir əsərində ondan bəhs*

etməmişdir. Mirzə Bala bunun səbəbini sürgündən dönüncə «münəvvər mütləqiyyəti» idealizə edən bir saray şairi halına gəlmiş Puşkindən fərqli olaraq, Mirzə Fətəlinin «rus hakimiyyətinin və rus siyasi-ictimai nizamının, bu nizama qarşı üsyana çağıracaq dərəcədə düşməni» olmasında görür. Mirzə Balaya görə, cəhalətin, istibdadın, əsarət və köləliyin mücəssəməsi olan çar Rusiyası Mirzə Fətəlidə «heyranlıq oyandıracaq və məftun edəcək heç bir mədəni cazibəyə malik deyildi». Əksinə, «*parlamentarizmi idealizə edən*», «*milliyyət, hürriyyət, mədəniyyət və demokrasi*» *prinsiplərinə daim sadıq qalan Mirzə Fətəli «Rusiyadan və Puşkindən çox irəli bir fikir hərəkətinin müvəssili» kimi yüksəlmişdir* [68,8-9]. Beləliklə, Mirzə Bala «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»nı Axundzadənin rus mədəniyyətinə heyranlığının, Rusiyaya məhəbbətinin dəlili kimi təqdim edən sovet alimlərinin gerçəklikdən uzaq fikirlərini rədd edir.

Professor Ə.Cəfəroğlu mühacir alimlər içərisində M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi ilə daha ardıcıl məşğul olmuşdur. O, 1933-cü ildə özünün redaktorluğu ilə nəşr olunan «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 24-cü sayında «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqalə dərc etdirmiş, burada ədibin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti barədə müxtəsər məlumat vermişdir. «Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında bir vəsiqə» məqaləsində isə müəllif bu görkəmli mütəfəkkirin ərəb əlifbasının islahatı layihəsini müzakirə etmək və qəbuluna nail olmaq məqsədilə 1863-cü ildə İstanbula səfəri barədə məlumat vermiş, həmçinin həmin dövrdə «Cəmiyyəti-elmiiyyəyi-Osmaniyyə»nin «Məcmueyi-fünun» dərgisində bu məsələ ilə bağlı dərc olunmuş materialları şərhlərlə təqdim etmişdir. Rəşid Qurşunluzadənin «Əcnəbi

müəlliflər kolleksiyası» seriyasında Anadolu türkcəsində nəşr etdirdiyi «Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran» komediyası haqqında resenziya da Ə.Cəfəroğlunun qələmindən çıxmışdır. «Böyük azəri türkcüsü Mirzə Fətəli», «XIX əsr böyük azəri reformatoru Mirzə Fətəli Axundzadə» (1940-cı ildə Romada dərc edilmişdir) məqalələrini də bu siyahıya əlavə etsək, M.F.Axundzadənin istər görkəmli yazıçı-dramaturq, istərsə də islahatçı bir şəxs kimi Türkiyədə və Türkiyə vasitəsilə bütün islam dünyasında, habelə Avropada tanılmasında Ə.Cəfəroğlunun məhsuldar fəaliyyət göstərdiyinin şahidi olarıq.

Bunlardan əlavə, mühacir alim «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» məqaləsində, «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» kitabçasında, həmçinin «Fundamental türk filologiyası» üçün yazdığı «Azərbaycan ədəbiyyatı» icmal oçerkində M.F.Axundzadənin yaradıcılığında bəhs etmiş, ədəbin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini, xidmətlərini düzgün, obyektiv qiymətləndirmişdir.

«Axundzadə Azərbaycan türklərinin ruhunu və Azərbaycan ictimai mühitini ən yaxşı tanıyan şəxsdir» [59,183] -deyən Ə.Cəfəroğlu onu «dövrünün öndə gedən şəxsiyyəti» kimi təqdim edir, ədəbiyyatımızda realizmin inkişafını, yeni janrların (realist nəsr və dramaturgiyanın) yaranmasını, ədəbiyyatın və yazıçının cəmiyyət həyatında, millətin maariflənməsində rolunun artmasını haqlı olaraq bu görkəmli ədəbin adı və fəaliyyəti ilə bağlayır. Alimin fikrincə, «tamamilə yeni janr olaraq dramatik növü ilə prozanı azəri ədəbiyyatına sokmakla M.F.Axundzadə türk ədəbiyyatında yeni bir inqilab vücuda gətirmiş, yaşadığı mühitin sosial həyatının mənfi və zərərli cəhətlərilə

mücadilə etmək üçün dram ədəbiyyatının inkaredilməz sağlam şəkli olan komediyanı seçmişdir» [56,42].

M.F.Axundzadənin komediyalarının ideya – sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Ə.Cəfəroğlu dramaturqun sxematizmə və təhrifə yer vermədiyini, müasirləri olan türk millətinin mənfi cəhətlərini bütün çıpaqlığı ilə meydana qoyduğunu və ilk dəfə olaraq Azərbaycan mühitində qadınların haqq və hüriyyətini müdafiəyə cəsarət etdiyini xüsusi vurğulayır. Axundzadənin ədəbi-tənqidi, estetik görüşləri isə, Ə.Cəfəroğlunun fikrincə, onun «Azərbaycan ədəbiyyatına bəxş etdiklərinin ən yaxşılarındanıdır» [59,184].

S.Təkinər «Azərbaycanda fikir hərəkətləri» əsərində M.F.Axundzadənin ədəbi, elmi, ictimai fəaliyyətinin bütün Şərqi-islam dünyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayaraq yazır ki, bu qüdrətli mütəfəkkir öz xalqının və bütövlükdə, müsəlman aləminin istibdaddan, əski zehniyyətdən qurtuluşunun və hüriyyətə qovuşmasının yeganə yolunu milli mədəni yüksəlişdə, maariflənməkdə görür və həmin istiqamətdə müvəffəqiyyətlə çalışırdı. Müəllifin fikrincə, Mirzə Fətəli öz bədii əsərlərində «o zamankı azəri mühitində hakim zehniyyət, hüquq şəkilləri, din xurafatı, cəhalət, maarifsizlik, bir sözlə, ictimai bünyənin bütün çürüklüklərini böyük məharətlə təşrih edərək şiddətli tənqidlərilə bu gerilikləri yıxmağa çalışır və buna da tamamilən müvəffəq olurdu» [87-b),18].

Ə.Yurdsevərin «Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri» kitabçası məzmun və mündəricəsi ilə əvvəlki tədqiqatlardan fərqlənir. Müəllif Axundzadənin dövrü, həyatı, ictimai fəaliyyəti və bədii yaradıcılığı üzərində nisbətən ətraflı dayanmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra «Azəri türkünün kimsəsiz və himayəsizliyini, siyasi, iqtisadi və kultural baxımdan tam mənasilə məhv etmə siyasətinə məruz qaldığını» ürək ağrısı ilə qeyd edən müəllifin fikrincə, «Azərbaycan xalqının təkrar şərəfli bir həyata qovuşa bilməsi üçün onun bir an öncə batıl etiqadlardan, feodalizm dövrü qalıqlarından, geri yaşayış şərtlərindən qurtularaq Batı mədəniyyətinə və müasir yaşama tərzinə erişməsi gərəkiyordu. Bu xüsusda okul, qəzet və kitab kibi kultura müəssisələrinin yanında, bilxassə, teatro önəmli bir rol oynayacaqdı» [89,5]. Çünki «teatro xalqın ən çabıq (tez-N.C.) alışdığı və ən ziyadə sevdiyi bir kultura müəssisəsidir. Bilxassə, əgər teatro xalqın ayinəsi olursa, yəni millətin öz yaşayışını əks etdirirsə, Azərbaycan xalqının oyanmasında milli teatronun çox böyük bir rol olmuşdur. Milli teatronun sağlam təməlini isə kəndi əsərlərilə Mirzə Fətəli Axundzadə atmışdır» [89,5].

Görkəmli ədibin yaradıcılığında bəhs edərkən Ə.Yurdsevər diqqəti belə bir fakta cəlb edir ki, Axundzadənin komediyalarında təsvir etdiyi tiplər Azərbaycan mühitindən alınmış canlı və orijinal tiplər olmaqla, mənsub olduqları sosial zümərəyə xas dildə, hər cür sünilikdən uzaq bir tərzdə danışirlar. «Bu komediyalarda o dövrün azəri mühitini müsbət və mənfi bütün özəllikləriylə gözlərimizin önündə tamamən canlanmış bir halda görürüz. Mirzə Fətəlidə təqlid və sxematizm yoxdur. Hər sözü səmimi və hər tipi həyatidir. Bütün əsərləri realist bir görüşlə yazılmışdır» [89,13].

M.F.Axundzadənin «nəşəli yumoru, qüvvətli satirik üslubu, hazırcavablığı və bir taqım başqa özəllikləriylə» bəzən XVIII əsr fransız ədibi Molyeri xatırlatdığını qeyd

edən Ə.Yurdsevər, eyni zamanda realist Mirzə Fətəlinin dram sənəti ilə klassisist Molyerin dram sənəti arasındakı bariz fərqləri də nəzərdən qaçırmır, öz dövrünün klassik ədəbi çərçivəsi içərisində qaldığından bir çox tipləri mücərrəd və birtərəfli alınan fransız dramaturqundan fərqli olaraq, Azərbaycan dramaturqunun heç bir ədəbi qaydaya bağlanmayaraq öz komediyalarının quruluşunu və tiplərinin özəlliklərini Şekspirə xas bir sərbəstliklə təsbit və təsvir etdiyini vurğulayır [89,13-14]. Axundzadənin komediyalarının yüksək sənətkarlığı haqqında isə Ə.Yurdsevər belə yazır: «Komediyalarında cərəyan edən olayların vuku bulduğu yer sıx-sıx dəyişməkdə, pərdələr arasındakı zaman fasilələri bəzən aylarca və illərcə sürməkdə, seyirçilərin diqqət-nəzərləri sürətlə bir nöqtədən başqa bir nöqtəyə nəql edilməkdə, rəngarəng təbiət təsvirləri, canlı və oynaq səhnələr vücuda gətirilməkdədir» [89,14].

Ə.Yurdsevər Axundzadənin hətta mənfi insan tipləri yaradarkən belə, Molyerdən fərqli olaraq, birtərəflilikdən qaçdığını və fərdi bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə meydana qoyduğunu nəzərdə tutaraq yazır: «Məsələn, Hacı Qara xəsis, ikiüzlü, qorxaq və yalançı bir insan olmaqla bərabər, eyni zamanda hazırcavab, açıqgöz və tədbirlidir. Kəndisinə haydutluq və qaçaqçılığı məslək etmiş Heydər bəy comərd, xəyanət və yalandan çəkinən bir insandır» [89,14].

«Azərbaycan mühitində ilk dəfə olaraq qadınların haqq və hüriyyətlərini müdafiəyə cəsərət edən ədib Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur» [89,14] – deyən müəllif diqqəti onun komediyalarında qadınların ictimai həyatda, millətin inkişafında rolunun yüksədilməsi tərəfdarı kimi çıxış etməsini yüksək qiymətləndirir.

Mirzə Fətəlinin «Aldanmış kəvakib» hekayəsindən bəhs edərkən Ə.Yurdsevər əsərin ideyasını, tənqid və ifşa hədəflərini də düzgün müəyyənləşdirmişdir: «Aldanmış kəvakib» hekayəsi hər nevi istibdad idarəsinə qarşı yönəldilmiş sərt bir tənqid mahiyyətini daşımaqdadır. Əsərdə zahirən İranın Şah Abbas dövründəki idarə sistemi ələ alınmaqdadır. Həqiqətdə isə, hər nevi istibdad rejimi və o arada bilxassə Rusiya istibdadı tənqid olunmaqdadır. Mirzə Fətəlinin qayəsi, yalnız Güney Azərbaycanındakı xalqın deyil, eyni zamanda Quzey Azərbaycanındakı əhalinin gözünü açmaqdı. Onun durumunda bulunan bir ədib rus istibdadı əleyhindəki fikirlərini başqa şəkildə ifadə edəməzdi» [89,17].

Ə.Yurdsevər M.F.Axundzadənin ictimai-siyasi görüşlərindən danışarkən haqlı olaraq onu hər şeydən öncə istibdad, zülm, haqsızlıq və əsarətin düşməni, siyasi sahədə parlament sistemi və hüriyyət rejiminin tərəfdarı kimi xarakterizə edir və belə bir mülahizə irəli sürür ki, əgər Mirzə Fətəli sovet rejimində yaşamış olsaydı, Firidun bəy Köçərli, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və digər görkəmli aydınlar kimi ya güllələnəcək, ya da Sibirə sürgün ediləcəkdə. «Çünki Mirzə Fətəli də bütün bu saydığımız insanlar kibi kommunist əqidəsinə, milli əsarət politikasına və fərdin təhəkküm altına alınması sisteminə tamamilən yabançı və şiddətlə müxalif bulunuyordu. Lakin, Mirzə Fətəli nisbətən uzaq bir maziyə yaşamış və yazmış olduğu üçün, kommunist idarəçilər onun qutsal ismini çirkin məqsəd və qayələri uğrunda istismara yeltəniyorlar» [89,25].

Sovet Azərbaycanında M.F.Axundzadənin 125 illik yubileyi münasibətilə dərc olunan yazılarda görkəmli ədibin «rus kultürünün məhsulu və dünyadakı kultürlərin

sözdə ən mütərəqqisi bulunan» rus mədəniyyətini millətinə qəbul etdirmək istəyən mütəfəkkir kimi təqdim edilməsinin məqsəd və mahiyyətini Ə.Yurdsevər düzgün sezmiş və açıqlamışdır: «Çünki, rus təhəkkümü altında bulunan bütün türk ölkələrində olduğu kibi, Azərbaycanda da şiddətli bir ruslaşdırma siyasəti tətbiq ediliyor; latın əlifbası yerinə cəbrən rus əlifbası qəbul etdiriliyor; lisan, tarix və kəltür sürətlə ruslaşdırılıyordu. İştə, bu mənfur milli assimilyasiyon siyasətini haqlı göstərmək üçün, Mirzə Fətəli Axundzadə kibi xalqca pək iyi tanınmış və milli kəltürün ələmdarı olaraq şöhrət qazanmış bir simanı kommunist idarəçilər «rus kəltürünün məhsulu və onun tərəfdarı» olaraq göstəriyorlardı» [89,25-26].

Ə.Yurdsevər kommunistlərin bu tezislərini əsaslandırmaqdan ötrü M.F.Axundzadənin «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»nı dəlil kimi istifadə etmələrini əsassız sayır və qeyd edir ki, Puşkin kimi ədiblər bütün dünya kəltürünə məxsus nəhəng sənətkarlardır və «onlara qarşı heyranlığımız rus olduqlarından və ya rus kəltürünə mənsub bulunduqlarından dolayı deyildir, insan həyatını və insan ruhunu böyük bir məharətlə təsvir etmiş və insanlığa ölməz əsərlər buraxmış olmalarından irəli gəlməkdədir» [89,26]. Ə.Yurdsevərə görə, həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətinə mükəmməl bələd olan Mirzə Fətəli də Firdovsini, Şekspiri, Molyeri və bu kimi sənətkarları milliyyətdən asılı olmayaraq, heyranlıqla qarşılamışdır. Odur ki, Axundzadənin, Puşkinin ölümünə əsər həsr etdiyinə görə, rus kəltürünün məhsulu və təşviqçisi kimi çıxış etdiyini iddia etmək yanlışdır. Ə.Yurdsevər bu saxta tezisi tamamilə alt-üst edərək yazır: ***«Hankı əsərində və ya hankı yazısında Mirzə Fətəli rus kəltüründən sitayişlə bəhs etmişdir? Edəməzdi də!..***

Çünkü o dövrdə tərəqqipərvər ruslar belə Batı Avropa kultürünü özlüyordular [89,26-27]. ...Azərbaycan Rusiyadan heç bir şey öyrənəməzdi. Çünki o günkü Rusiyanın müstəbid çarlıq rejimində Mirzə Fətəlinin tənqid və əleyhinə mücadilə etdiyi feodalitə dövrünün geri düşüniş tərzini və mühafizəkar müəssisələri eynən hökm sürməkdə idi. Mirzə Fətəlinin bütün düşüniş və mühakimə sistemində Batı Avropa mədəniyyəti və o meydana bilxassə XVIII yüzilin tənəvvür fikirləri örnək olaraq ələ alınmaqda və Müsyo Jordan əsərində olduğu kimi qüvvətlə təbarüz etdirilməkdə» [89,27] idi.

Beləliklə, Ə.Yurdsevər M.F.Axundzadənin «rus kultürü məhsulu və təşviqçisi» olması haqqındakı əsassız və bədnam bolşevik tezisinin imperiya siyasətinə xidmət etdiyini düzgün anlamış və təkzibedilməz faktlarla həmin iddianı rədd etmişdir.

Əsərin sonunda Mirzə Fətəlinin «hər şeydən öncə modern Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu, dramaturq, şair, mütəfəkkir və reformator olduğunu» qeyd edən Ə.Yurdsevər bu görkəmli şəxsiyyətin mübarizliyini, tutduğu yolun doğruluğuna əminliyini yüksək qiymətləndirir: «Həyatının bir tək amacı yurdunun və bütün Şərqi-İslam dünyasının rifah və səadəti idi. O, bu amaca doğru əmin və əzmlə addımlarla yürüyürdü. Kəndisini heç bir əngəl yolundan və hədəfindən ayıra bilməmişdir. Yeni əlifbanın qəbul etdirilməsi uğrunda qeyrətləri müvəqqətdən akim qaldısa, günün birində bu fikrinin təhəqqüq edəcəyindən əsla şübhə etmiyirdi. Ümid-sizlik və üzüntüsü qayəsinin kabili tətbiq olmamasından deyil, mühitin idraksızlığından irəli gəliyordu» [89,29].

Bura qədər deyilənlərdən göründüyü kimi, M.F.Axundzadə Azərbaycan mühacirət

ədəbiyyatşünaslığında diqqət mərkəzində olmuş, onun həyatı, ədəbi irsi və ictimai fəaliyyəti müxtəlif yönərdən tədqiq edilərək obyektiv elmi qiyməti verilmiş, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslarının demədikləri və ya deyə bilmədikləri bəzi mətləblər də söylənmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı 1905-ci ilə qədər yalnız Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında inkişaf etmişdir. Teatrın, hekayənin, şeirin və mətbuatın bu dövrdə yeganə məqsədi müasir mədəniyyəti, elmi, maarifi təbliğ etməklə xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, onun tərəqqisinə nail olmaq idi. Məqsədə yetişmək yollarını göstərməkdə, bütün başlayanlarda olduğu kimi, sərahətdən məhrum olan bu ədəbiyyat mövcud durumu tənqid etmək xüsusunda olduqca qüvvətli, kəskin və parlaqdı [79,31; 76,19]. Bu fikirləri ilə müəllif həm XIX əsrin maarifçi realist ədəbiyyatının mahiyyətini düzgün aşkarlamış, həm də haqlı olaraq Mirzə Fətəli məktəbini dövrün ədəbi prosesinə istiqamət verən cərəyan kimi səciyyələndirmişdir. Məhz bu baxımdan «Əkinçi»nin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirinin maarifçi realist ədəbiyyatın inkişafındakı xidmətləri mühacirət elmi fikrinin diqqətini cəlb edir.

«Konusduğu lisanda ilk qəzetəyə malik olan cəmiyyət, bir milliyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat gələcəyinə malik bulunan bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir» [82,2] – deyən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «Əkinçi»nin zühuru yalnız milli deyil, eyni zamanda demokratik bir hadisə idi. Xanlıqlar dövrünün şairləri kimi o, saraylara və saraylar ətrafında top-

lanan mümtaz zövq ərbabına deyil, bütün xalqa xitab ediyordu, məhəlli bir qayə deyil, milli bir məqsəd güdüyordu; xalqı aydınlatmaq onun ən böyük məqsədi idi» [82,2]. M.Ə.Rəsulzadə «Əkinçi»nin ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşdırılması, yeni ədəbiyyat, mədəni cəmiyyət uğrundakı mübarizəsini, H.Zərdabi ilə yanaşı, S.Ə.Şirvaninin qəzətdə bu istiqamətdəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, Seyid Əzim Şirvani «şəkil etibarilə, hər nə qədər klassik Füzuli məktəbini izləyirdisə də, mühtəva baxımından, çox zaman çağdaş fikirlər bəyan ediyordu. «Əkinçi» müdirinin «yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmirlərsə, qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalıdırlar» – deyə müsəlmanlara yazdığı tövsiyəni şair oğluna yazdığı vəsiyyəət şəklində ifadə ediyordu» [76,20].

Nəcəf bəy Vəzirinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi məqalədə isə M.Ə.Rəsulzadə bu böyük dramaturqu «Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsinin Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsi», «bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən yazıçı» kimi səciyyələndirmiş, «Müsibəti-Fəxrəddin», «Pəhləvananizəman» pyeslərini təhlil etmişdir [83,19-21].

Nəcəf bəy Vəzirinin dil, üslub və mövzuları etibarilə «ustadı Mirzə Fətəli Axundzadə kimi tam mənasilə bir realist» olduğunu vurğulayan Ə.Cəfəroğlu isə onun ədəbi fəaliyyətinin maarifçi xarakterini, əsərlərinin leytmotivini də sərrast müəyyənləşdirir: «Azərbaycan xalqının əski feodal sisteminin zəncirlərindən qurtulması və yeni bir həyat tərzinin təsis, ənənəvi qan davasının, fanatizmin və kökü çox əskilərə dayanan batil inancların yox edilməsi, yeni bir dünyagörüşü ilə daha insani adətlərin təsis»

[59,187]. Ə.Cəfəroğluya görə, böyük dramaturq bütün bu mövzuları «özünəməxsus mizah anlayışı və axıcı üslubla» qələmə almışdır.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı realist cərəyanının XIX əsrin II yarısından etibarən ədəbi prosesdəki aparıcı mövqeyini qeyd etməklə yanaşı, həmin dövrdə əski klassik şer üslubunu davam etdirən sənətkarların yaradıcılığını da nəzərdən qaçırmır. Bu baxımdan Natəvanın poeziyasına daha böyük önəm verilir. Ə.Yurdsevər şairəni Azərbaycan ədəbiyyatında sentimental-romantik şer üslubunun bariz təmsilçisi kimi təqdim edərək yazır: «Şerlərində incə bir lirizm, dərin və coşğun bir hiss və həyəcan sezilməkdədir. Yanıqlı qəzəlləri adətə bir mərsiyə ruhunu daşımaqdadır. Göz yaşları, həsrət, Tanrıya yalvarma, ayrılıq iztirabları, ümitsizlik və şikayət bu şerlərin başlıca mövzusunu təşkil etməkdədir. Natəvanın şerlərindəki bu ruh haləti, həyatında uğradığı fəlakətlərin bir nəticəsidir» [93-a),9-10]. Natəvanın poetik sənətkarlığını yüksək qiymətləndirən Ə.Yurdsevər onun qəzəllərində sadə üslub ilə səmimi duyğuların bir-birini tamamlamasını, təşbeh və istiarələrinin gözəlliyini, təbinin zənginliyini, fikirlərinin məntiqiliyini ön plana çəkir. Ə.Cəfəroğlu isə Xurşidbanu Natəvanı XIX əsrin II yarısında əski şer məktəbinin gerçək təmsilçisi kimi təqdim edərək, qəzəllərini «incə bir hissiyyatın əks etdiyi saf şer nümunələri» kimi dəyərləndirir [59,170].

XIX əsrin II yarısında yaşayıb yaratmış, uzun müddət əsərləri ədəbi ictimaiyyətə naməlum qalmış Siraci adlı şairin poetik irsinin aşkara çıxarılıb nəşr edilməsi də Ə.Cəfəroğlunun xidmətidir. Alimin «Azərbaycan yurd bilgisi tədqiqləri» seriyasında çap etdirdiyi «XIX əsr azəri şairi Siraci» adlı kitabçada onun azərbaycanca 12 qəzəli,

bir tərkiqbəndi və iki müxəmməsi, farsca isə bir qəzəli verilmişdir. Ə.Cəfəroğlunun həcmcə kiçik tədqiqatından məlum olur ki, Siraci məşhur Seyid Həmzə Nigarinin oğludur; Qarabağda anadan olmuş, sonra Qazaxa, oradan isə Amasyaya köçmüşdür. Cəmi 18-19 il ömür sürmüş Si-racinin şerləri onun yüksək poetik istedadından xəbər verir [50,7-10].

3.3. XX əsr ədəbiyyatı: tənqidi realizmin və romantizmin təşəkkülü

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XIX və XX əsr ədəbiyyatını «bədi mərhələ vahidləri kimi fərqləndirmək» (Y.Qarayev), Mirzə Fətəlinin və Mirzə Cəlilin yaradıcılığını isə müvafiq ədəbi mərhələlərin zirvəsi kimi səciyyələndirmək ənənəsi mövcuddur. Akademik M.İbrahimov C.Məmmədquluzadəni «M.F.Axundovdan sonra ən böyük demokrat», «yeni keyfiyyətli demokratizmin ədəbiyyat sahəsində böyük ifadəçisi» kimi xarakterizə edir [14,43]. Akademik M.Cəfərə görə, «Mirzə Fətəlidən sonrakı əsrdə ədəbiyyatımızda Şərqi ikinci böyük üsyanını və Azərbaycanın ikinci böyük kitabını Cəlil Məmmədquluzadə yaratdı» [6,150]. Professor Ə.Sultanlının mülahizələri də mahiyyət etibarilə təqribən əvvəlkilərin eynidir: «XIX əsr dramaturgiyada M.F.Axundov əsri isə, XX əsr C.Məmmədquluzadə əsridir» [38,196]. Müvafiq olaraq, «Mirzə Fətəlinin və Mirzə Cəlilin yaradıcılığı timsalında zirvə məqamları kəsb edən iki ədəbi mərhələnin» (Q.Yaşar) – XIX və XX əsrlər realizmi arasındakı tipoloji fərqi yüksək elmi-

nəzəri səviyyəli şərhini isə professor Y.Qarayev vermişdir.*

Qeyd olunan məsələyə münasibətdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığının mövqeyi də Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının mövqeyi ilə üst-üstə düşür; hətta mühacirət ədəbiyyatşünaslığı bu problemin çözümündə sovet ədəbiyyatşünaslığını zaman etibarilə xeyli qabaqlayır. Hələ 1928-ci ildə dərc olunmuş «Qafqazya türkləri» əsərində M.Ə.Rəsulzadə belə bir fikir yürüdür ki, *1905-ci ildən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur. Tənqidi ədəbiyyatın ikinci mərhələsi başlayır ki, bu ədəbiyyat da C.Məmmədquluzadənin «Ölümlər» pyesi və kiçik hekayələrində özünün ən yüksək səviyyəsinə çatır* [79,32].

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının digər nümayəndəsi Səlim Rəfiq də «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrə başlaması ilə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə – xalqçı ədəbiyyatın ikinci mərhələsinə qədəm qoyduğunu vurğulayır. Müəllif «Molla Nəsrəddin ədəbiyyatı» adlandırdığı bu cərəyanı tam real və səmimi, qərəzsiz və saxtalıqdan uzaq bir ədəbiyyat kimi xarakterizə edir [71,33-34].

Beləliklə, Mirzə Cəlilin yaradıcılığını və bütövlükdə molla-nəsrəddinçi ədəbi istiqaməti milli ədəbiyyat tarixinin yeni inkişaf mərhələsi – tənqidçi, xalqçı ədəbiyyatın ikinci dövrü kimi səciyyələndirməklə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı XX əsr realizminin (tənqidi realizm) XIX əsr realizmindən (maarifçi realizm) tipoloji fərqlərini, stixiyalı məntiqlə olsa da, aşkarlayır.

* Бах: Г.Йашар. Реализм: снят в ягигят. Бақы, Елм, 1980.

«Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin ədəbiyyatımızda realizmin qüvvətlənməsində, geniş xalq kütlələrinin maariflənməsində, milli istiqlal hərəkatında əvəzsiz rolunu mühacirət elmi fikri layiqincə qiymətləndirmişdir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu məcmuənin «məzhər olduğu müvəffəqiyyət Azərbaycan mətbuatından heç birisinə nəsib olmamış, kəndisini tənzir ilə bir çox mizah qəzetələri təsis olunmuşsa da, onun gördüyü rəğbəti qazanmamışlardır» [79,35]. M.B.Məhəmmədzadə isə «Molla Nəsrəddin»i «istibdad, istila və irtica qaynağı olan Rusiyaya qarşı mücadilə yürüdən», çarizmin ruslaşdırma siyasətini və ortodoks missionerlərin xristianlaşdırma fəaliyyətini ifşa edən, Türkiyə və İran inqilablarını dəstəkləyən, sonuncunun isə hətta ideolojisini hazırlayan məcmuə kimi təqdim edir [70,4]. S.Təkinərin fikrincə, «Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi «Molla Nəsrəddin» mizah ədəbiyyatımızın bir şah əsəri olaraq daima anılacaqdır. Mühitin geriliyini, cəhalətini, fars və rus kultürü heyranı bəzi zümrələrin gülünclüklərini və sair fəna adətləri mənəli karikaturaları, qüvvətli şer, hekayə və fıkraları ilə şiddətlə tənqid edən «Molla Nəsrəddin» azəri ədəbiyyatına başda Mirzə Ələkbər Sabir olmaq üzrə bir çox realist tənqidçi, mizah şair və mühərrirlər də vermişdir» [87-c),20].

Mollanəsrəddinçi ədiblər içərisində mühacir müəlliflər, təbii olaraq, C.Məmmədquluzadənin və M.Ə.Sabirin yaradıcılığını ön plana çəkmiş, onları XX əsr tənqidi realizminin ən qüdrətli nümayəndələri kimi təqdim etmişlər.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Cəlil sənətinin icimai vüsətini, bədii-estetik dəyərini vurğulamaqla yanaşı,

böyük ədibin dramaturgiyasına, xüsusilə «Ölülər» pyesinə daha çox diqqət yetirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «... «Ölülər» pyesi Azərbaycan tənqidçi ədəbiyyatının şah əsəridir. Burada yazıçı kəndinə məxsus sərt bir ifadə ilə ortacağ dövrünün bütün yalan, cəhalət, rıya və əksikliyini açıb ortaya töküyor» [76,19-20].

«Ölülər»i «həm mövzu, həm də canlı tiplər və xarakterlər baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri» kimi dəyərləndirən Ə.Yurdsevər isə yazır: «Müəllif bu əsərində ortacağ feodalitə dövründən qalma sosial münasibətləri, çürük etiqadları, xalqın dərin cəhalətini və bu cəhaləti üzündən dinin yüksək nüfuzunu kötüyə kullanan şarlatan ünsürlərə alət olmasını sənətkar qələmilə canlı bir şəkildə təsvir etməkdədir» [90,15]. Ə.Yurdsevər azərbaycanlı İskəndərlə ingilis Hamletin cəmiyyətdəki vəziyyətləri arasında bir yaxınlıq görür: «...Şekspirin Hamleti kibi, kefli İskəndər də tərəddüd və aciz böhranları içində çırpınıb durmaqdadır. Hamlet intiqam qərarını vermək və tətbiq edə bilmək üçün məcnun qılığına girmişdi. Kefli İskəndər isə içindəkiləri açıb tökə bilmək üçün sərxoşluq yolunu intixab etmişdir. Hər ikisi də kəndilərini mühitə yabançı və məşhur münəqqid Belinski-nin bir təbiri ilə «lüzumsuz bir fərd» olaraq hiss etmişlərdir» [90,16].

«Azərbaycan dram ədəbiyyatı» əsərinin bir fəslini C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyasına həsr edən Ə.Yurdsevər «Ölülər»lə yanaşı, «Anamın kitabı» pyesini də ətraflı təhlil etmiş, ədibin ideyasını düzgün açıqlamışdır: «Müəllifə görə, gerçək kültür insanı xalqa yaxınlaşdıran kultüredür. İnsanı xalq kütlələrindən ayıran, onu xalqa yabançı qılan kultürə – kültür deyilməz. Kültür

xalqı daha iyi tanımaq və onun ehtiyaclarını təqdir edə bilmək üçün bir vasitədir. Kültürün həqiqi qayəsi millətə faydalı olmaqdır» [90,26-27]. Ə.Yurdsevərin fikrincə, Mirzə Cəlil «Anamın kitabı»nda Azərbaycanın qurtuluşu, hürriyyət və istiqlala qovuşması üçün sinif, partiya, zümrə və kultür fərfinə varmadan bütün vətən övladlarının birliyi ideyasını təbliğ etmişdir [90,27].

Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli simalarından olan Mirzə Ələkbər Sabir mühacirət ədəbiyyatşünaslığında M.F.Axundzadədən sonra ən çox araşdırılan klassikdir. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cəfəroğlunun, Ə.Yurdsevərin, M.B.Məhəmmədzadənin və digər mühacir alimlərin əsərlərində Sabirin milli mədəniyyətimiz qarşısındakı xidmətləri vurğulanmış, şairin əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, siyasi, fəlsəfi, estetik görüşlərinə dair qiymətli fikirlər söylənmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi hərəkəti təhlil edərkən Sabir haqqında yazır: *«Talantlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hop-hop» uydurma adıyla yazan mizahçı Sabirin ulduzu parlıyor. Bu şairin «Hop-hopnamə» ünvanı altında nəşr olunan şerləri qısa bir zaman içində hər azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəlir. Onu sadə şəhərlərdə, burjuaziyanın zəngin evlərində, kiçik əsnaf və alış-verişçilərin ailələrində və işçi məskənlərində deyil, köylərdə, kultür həyatından uzaqda qalan izbələrdə belə oxuyurlar. Füzulidən sonra, Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən*

mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bir mənaya malik olan Sabirin mizahı çağındakı bütün nöqsanları əmsalsız surətdə xırpalıyor. Gənc Azərbaycan nəslinin irəlİYən yürüyüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş feodalitə kalıntılarının heç biri onun ölümcül istehzalarından qurtulamıyor. Fəqət, Sabirin bu gülüşündə yurdunu candan sevən yurddaş şairin göz yaşları bəliriyor. Sabir, yaratdığı ictimai mizah növüylə, türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır» [76,21].

Sitatdan göründüyü kimi, klassiklərin milli ədəbiyyat tarixindəki yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdə M.Ə.Rəsulzadə üslubuna xas olan yığcamlıq və sərrastlıq Sabirə münasibətdə də nəzərə çarpır. «Füzulidən sonra, Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir» – bu cümlə ilə müəllif Sabirin milli ədəbiyyatımızdakı yerini olduqca dəqiq müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən yalnız iki şəxsiyyəti – M.F.Axundzadə və M.Ə.Sabiri Füzuli ilə müqayisə etmişdir. Bu isə təbii ki, hər iki sənətkarın milli ədəbiyyatımız tarixində gerçəkləşdirdikləri missiya ilə bağlıdır. Füzulinin bədii söz sənətimizdə XVI əsrdə həyata keçirdiyi tarixi missiyanı, M.F.Axundzadə XIX əsrin ikinci yarısında nəsr və dramaturgiyada, M.Ə.Sabir isə XX əsrin əvvəllərində şerdə icra edirdi.

Ə.Cəfəroğlu «Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərində XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızda yeni bir cərəyanın – vətənpərvər şer məktəbinin yaranmasında M.Hadi və Ə.Müzni ilə yanaşı, Sabirin də rolunu xüsusi qeyd edir: «Qüvvətli bir cərəyan olan bu məktəb müxtəlif ədəbi tərzlərdə yazan bir çox

azəri ədibinə malikdir. Hadi Əlabbas Müznibi doğurduğu kimi, mizah məcmuəsi olan «Molla Nəsrəddin» də Sabiri meydana qoydu. Sabir vətənpərvər şer məktəbinin mizah cəhətini dəruhtə etmiş və bu yolda milli hərəkatı təkviyə etmişdir:

*Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var,
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var. –*

deyən Sabir milli cərəyana biganə qalanları dərin nifrətlə təkdir eyləmişdir. Xurafatı millət içərisində yaymaqdan qalmayan avam xocalara qarşı Sabirin açdığı mücadilə bəlkə daha qüvvətli və müəssir olmuşdur» [51,42].

Bu mülahizələri ilə Sabirin milli hərəkata xidmətlərini nəzərə çatdıran Ə.Cəfəroğlu şairin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə «Türk kultürü» dərgisində çap etdirdiyi məqalədə Mirzə Ələkbəri «Şərqi və İslam dünyasının biricik gerçək mizah şairi», «mövzusunu gerçək həyat yaşayışından, ilhamını milliyyətçiliyindən alan» sənətkar kimi xarakterizə edir. Şairin satirik irsinin əhatə dairəsini, fikri vüsətini və ictimai təsirini xüsusi vurğulayan alim yazır: «Sabirin həcvindən qurtulan və ya unudulan heç bir konu qalmamışdır. «Molla Nəsrəddin» dərgisinin aşağı-yuxarı hər nüsxəsində çıxan şeri oxucular üçün adətə bir qida idi. Hər kəsin bildiyi və gördüyü milli və ictimai həyat nöqsanları, ancaq onun ustadca qələmindən çıxan şerlə, hər kəsdə bir təpki, bir təşəbbüs həmləsi vücuda gətirməkdə idi. O, gerçəkdən milli renessans hərəkatının adətə bir dinamizmi idi» [57,12].

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Sabirə həsr edilmiş daha üç əsər üzərində də dayanmağımız zəruridir. Bunlar Məhəmməd Əli Rəsulzadənin «Azəri ədəbiyyatında Sa-

bir», M.B.Məhəmmədzadənin «Mirzə Ələkbər Sabir» məqalələri və Ə.Yurdsevərin «Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» adlı kitabıdır. Sabir poeziyasının milliyyətçi ruhu, sosial-siyasi mahiyyəti bütün çılpəqlığı ilə obyektiv olaraq ilk dəfə bu əsərlərdə şərh edilmişdir. M.Əli Rəsulzadənin, Mirzə Balanın və Ə.Yurdsevərin təqdimində Sabir «beynəlmiləlçi proletar şairi», «ilk proletar ziyalı» olmayıb, xalqçı, milliyyətçi, türkçü, istiqlalçı bir şair kimi canlanır.

«Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» əsərində Ə.Yurdsevər bu görkəmli sənətkarın yaradıcılığı, ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik görüşləri haqqında olduqca orijinal mülahizələr söyləmişdir. Müəllif ilk növbədə Sabir sənətinin xəlqiliyini yüksək qiymətləndirərək qeyd edir ki, o, xalqa Mirzə Fətəlidən də, Həsən bəy Zərdabidən də, Nəcəf bəy Vəzirlidən də, Mirzə Cəlildən də yaxındır. Xalqın hissələrini və fikirlərini daha yaxşı ifadə edir, xalqın öz diliylə danışır, ictimai yaraları bütün çılpəqlığı ilə meydana qoyur [91,3].

Sabir yaradıcılığında fəhlə mövzusunda Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında geniş bəhs edilmişdir. Ə.Yurdsevər bu məsələ ilə bağlı diqqəti belə bir incə məqama yönəldir: «Sabir işçi davasını dəstəklərkən münhasirən Azərbaycan türk işçisini nəzərdə tutmuşdur» [91,5]. Ə.Yurdsevərə görə, «... rus fəhlə kütləsi Azərbaycanın çarlıq Rusiyası tərəfindən sömürülməsində və rus boyunduruğu altında tutulmasında böyük bir rol oynamış» və imperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin dəstəkverəni olmuşdur. Türkçü, milliyyətçi, istiqlalçı Sabir təbii ki, rus proletariatının bu əməllərini müdafiə edə bilməzdi.

Mirzə Bala da bu fikirdədir ki, *«Sabirin işçi sinfi haqqındakı dərin insani və pək səmimi duyğular daşıyan şerlərinin də marksizmlə heç bir münasibəti yoxdur. Əməkçi xalqın (yalnız proletariatın deyil!) insani haqlarını, mədəni və hüquqi müsavatlarını müdafiə etmək proletar sinfinin diktatorluğunu qurmağa və sosializm cəmiyyəti yaratmağa çalışmaq demək deyildir»* [64,3-4].

M.Əli Rəsulzadə də eyni məsələdən bəhs edərkən sovet ədəbiyyatşünaslığının uydurma «proletar şairi» yarlığını rədd edir: «Ətrafında gördüyü hər bir uyğunsuzluq, haqsızlıq və nöqsanlar şairin həssas qəlbində əks etdiyi kimi, onun qələmlə müdafiəsini və himayəsini də icab etdirmişdir. Sabirin hər bir şer parçasında zülmə, haqsızlığa qarşı yüksələn insani və məşəri hiss görmək qabildir. O, hər şeydən əvvəl insan, sonra dinçi və milliyətçi idi. Onun bu həssasiyyətindən istifadə edən son dövr araşdırıcılar Sabiri «proletar şairi» olaraq tövsif etməkdədirlər. Halbuki Sabir degil proletar sinfini, bilakis sevdiyi və bağlı olduğu millətinin hər bir nöqsanını qırmanclardı. Xalqçılıq demək «proletar» demək deyildir. O, millətinin bütün ictimai təbəqəsinin ehtiyaclarını, mədəni və mənəvi nöqsanlarını, keçirdiyi intikal dövrünü təhlil və tənqid eylərdi. Onun üçün əsas hədəf yalnız kəndi milləti olmuşdur və yalnız öz millətinin kalkınmasını diləmiş və ancaq bu səmimi qayə ilə bütün millətinin ruhunu, təfəkkürünü, geriliyini açmış, meydana qoymuşdur. Sabirin əsəri Azərbaycan türk həyatı üçün ədəbi bir səhnədir. İllər keçdikcə qiyməti daha fazla artacaq və gələcək araşdırıcılar üçün çox böyük bir xəzinə olacaqdır» [75,338].

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında isə Sabir yaradıcılığının milliyyətçi ruhu çox zaman şairin nöqsanı kimi tənqid edilirdi. M.K.Ələkbərli 1936-cı ildə «Kommunist» qəzetində hissə-hissə dərc etdirdiyi «Ağlar güləyən haqqında» sərlövhəli silsilə məqalələrində şairi xırda burjua demokratizmində, sinfi mübarizəni anlamamaqda günahlandıraraq yazır ki, Sabir «...fəqiri, yoxsulu, fəhləni, dilənçini bir-birinə qarışdırır, hamısının arasında bərabərlik yaradır. Kimin irəli gedən olduğunu, hegemon rolunu oynadığını dərk edə bilmir, «fəhlələrə» nə cür xitab edirsə, əkinçilərə də o şəkildə, o mənada xitab edir» [36,25].

Sabirin millətin müxtəlif təbəqələrini, M.K.Ələkbərlinin təbirincə desək, bir-birinə qarışdırması, onların hamısının arasında bərabərlik yaratması, fəhləyə də, əkinçiyə də eyni cür xitab etməsi, heç də onun siyasi hazırlıqsızlığı ilə əlaqədar olmayıb, izlədiyi məramla bağlı idi. Ə.Yurdsevərin aşağıdakı cümləsində ifadə edilən həmin məram – «Azərbaycanın milli hüriyyətə və qurtuluşa qovuşması, zümrə və sinif fərqi gözətmədən bütün fərdlərin dövlət və qanun nəzərində eşit bir müamilə görməsi, köylünün torpaq və mülk sahibi olaraq sərbəst və məsud bir həyata erişməsi, işçiyə hər sahədə insan haqlarının bilfelli tanınması, millətin Avropa kultürünü mənimsəyərək cəhalət və səfalətdən qurtulması, dinin Dövrü Səadətdə olduğu kimi tərəqqi və səfət amili olması» [91,57] – məramı siniflər mübarizəsini, saxta proletar beynəlmiləçiliyini və ateizmi, bir sinfin digər sinif üzərində hegemonluğunu qətiyyətlə rədd edir, türk-islam birliyini tələb edirdi. Bu baxımdan Sabirin siyasi görüşləri sovet ədəbiyyatşünaslığından fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatşünaslığında öz obyektiv izah və şərhini tapmış olur.

Görkəmli satirikin siyasi görüşlərini onun bədii yaradıcılığı əsasında şərh edən Ə.Yurdsevər haqlı olaraq yazır ki, Sabir türklüyün kultur, mənşə və tarix baxımından bir bütün təşkil etdiyinə əmindir və türk qövmləri arasında daimi bir dayanışmanın mövcudluğunu zəruri saymaqdadır. Ə.Yurdsevərə görə, türklərin dünya tarixində fəal və şərəfli mövqə tutduqlarına, islamiyyətin əsaslı dayağını təşkil etdiklərinə işarət edən Sabir, bəzi türk böyüklərinin idraksızlığı ucbatından türk milli birliyinin sarsıldığına və türklüyün tükənməz enerji qaynaqlarının akim buraxıldığına bütün varlığıyla acımaqdadır [91,16]. Bu mülahizələrini isbat etmək üçün Sabirin məşhur «Fəxriyyə»sini misal gətirən Ə.Yurdsevər şairin siyasi görüşlərini, türkçülüyə baxışını izah etməkdə həmin şerin böyük bir önəmi olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, «Fəxriyyə» müəllifi «bütün türk böyüklərindən, harada olurlarsa-olsunlar, şəxsi və ya zümrə qovğalarını bir yana qoyaraq, tamamilən milli bir siyasət yürütmələrini və millət mənafeələrini hər şeydən üstün tutmalarını tələb etməkdə və türk xalqına da ancaq bu yolu tutan millət öndərlərinə inanmasını tövsiyə etməkdədir» [91,20]. İslam dünyasındakı məzhəb davalarının, çar üsul-idarəsinin türk qövmlərinə qarşı yürütdüyü ruslaşdırma siyasətinin də Sabirin kəskin tənqidinə məruz qaldığını qeyd edən Ə.Yurdsevər şairin siyasi idealını belə ifadə edir: «Sabirin idealı, gərək kəndi yurdunu, gərəksə bütün türk və islam ölkələrini hürriyətə və milli istiqlala qovuşmuş olaraq görməkdi» [91,22]. Şairin İran məşrutə hərəkatına, Türkiyədəki gənc türklər inqilabına rəğbətini də onun siyasi idealı ilə əlaqələndirən və bu yöndəki ədəbi fəaliyyətini əsl vətəndaş qeyrətinin təzahürü kimi səciyyələndirən alim tamamilə haqlıdır.

Sabirin estetik görüşlərini şərh edən Ə.Yurdsevərə görə, şair «sənət sənət üçündür» nəzəriyyəsini deyil, sənət həyat üçündür, sənət xalq üçündür – prinsipini qəbul edir. Sabirin şer, sənət qarşısında qoyduğu ciddi tələblər Ə.Yurdsevərin bu qənaətinin doğruluğunu təsdiq edir. O, «Nə yazım» şerini Sabirin sənət manifesti, «Dilbər» şerini isə əski epiqonçu şerin əleyhinə yönəldilmiş əsər kimi təqdim və təhlil edir.

Əski epiqonçu şerə qarşı çıxan Sabir eyni zamanda təhsil sistemində də yenilik tərəfdarı olmuş, bu sahədə hər cür yad təsirlərlə mübarizə aparmışdır. Şairin həm bədii yaradıcılığı, həm də pedaqoji fəaliyyəti ilə cədidçilik hərəkatına böyük xidmət göstərdiyini vurğulayan Mirzə Bala bu barədə yazır: «... *Sabir yalnız əski mədrəsələri deyil, «şkolları» da, yalnız mollaları deyil, «uçitelləri» də qırmanclayır, yalnız bizi ərəbliyə, farslığa çəkən dərviş-mərsiyəxanları deyil, bu gün sovet Azərbaycanında olduğu kimi, əsriləşməyi ruslaşmaqdan ibarət bilən «intelligentləri» də acı gülüzlərlə zərbəlayir və mədrəsə ilə «şkola» müqabil «Milli Məktəbi» qoyurdu» [64,6]. Bu mülahizələri ilə Mirzə Bala Sabirin maarifçi görüşlərinin də milliyyətçi xarakter daşmasını nəzərə çarpdırır.*

Sabirin fəlsəfi görüşlərini araşdıran Ə.Yurdsevər isə belə qənaətə gəlir ki, o idealistdir: «... insan vücudunun fani, fəqət insan ruhunun ölməz və əbədi olduğuna qanıdır. Ona görə, insan bədəniylə deyil, ruhuyla yaşar. Bədən bir ovuc torpaqdan ibarətdir və nəhayət yenə torpağa tərk ediləcəkdir. Halbuki, ruh bu dünyadan daha yüksək və daha məsud aləmlərdə yaşamağa və həm də əbədi surətdə yaşamağa qadirdir» [91,49]. Şairin «Ruhum» və «Səbr eylə» şerlərini təhlil edən mühacir alim doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, Sabir insan iradəsinin sərbəstliyinə,

tale və kədərinin öz əlində olmasına qüvvətlə inanmaqda, fatalizmi rədd etməkdədir. Doğrudur, şair bəzən:

*Bir səfa bulmadıq bu aləmdə,
Başqa bir aləmə varıb gedəlim!.. –*

dedikdə bir qədər bədbin görünürsə də, bu keçici bir hal olub ağır siyasi və sosial həyat şərtlərindən doğur. Bütövlükdə, şairin yaradıcılığına nikbin bir ruh hakimdir. Ə.Yurdsevərə görə,

*Mən gedərsəm, var olsun amalım!
Yaşasın şəhriyari-hürriyyət!.. –*

misraları şairin gerçək nikbinliyinin, demokratiyanın qələbəsinə, millətinin parlaq gələcəyinə olan inamının ifadəsidir [91,50-51].

Bura qədər deyilənlər mühacirət ədəbiyyatşünaslığında M.Ə.Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki rolunun yüksək qiymətləndirildiyini, şairin ədəbi irsinə istər bədii-estetik, istərsə də ictimai-siyasi baxımdan böyük önəm verildiyini sübut edir.

□ □ □

Sovet elmindən fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin inkişafında, milli romantizmin təşəkkülündə «Füyuzat» məcmuəsinin rolunu obyektiv qiymətləndirmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «xalqçı və realist «Molla Nəsrəddin» məktəbinə müqabil, idealist və romantik cərəyanın fikirlərinə tərcüman olan «Füyuzat» İstanbul

şivəsiylə yazıldığı üçün geniş kütlə içərisində «Molla Nəsrəddin»lə rəqabət edəcək bir halda» olmasa da, milli düşüncəli ziyalılar arasında böyük nüfuz qazanmış, Türkiyə ilə ədəbi-mədəni əlaqələrdə, tənziat ədəbiyyatının Azərbaycanda yayılmasında mühüm rol oynamışdır [76,22].

S.Təkinər isə «Füyuzat»ın və onun nəşiri Əli bəy Hüseynzadənin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatındakı rolu haqqında yazır: «Füyuzat» məcmuəsi azəri cəmiyyətinin təxirəsalınmaz ehtiyaclarını tənziat edərək sistemləşdirmiş və onun istiqamətini təyin etmişdir. Azərbaycanda dildə, ədəbiyyatda, sənətdə, iqtisadiyyatda və siyasətdə qüvvətli bir türkçülük cərəyanının davamında «Füyuzat» məcmuəsinin çox böyük bir rolu olmuşdur. Geniş mənada türkçü, hətta turançı olan Əli bəy Hüseynzadə bir-birinə müxalif tezlər halında görülən islamçılıq, türkçülük və qərbçilik cərəyanlarının bir sintezi olmaq üzrə türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq şüarını vəz və təhlil etmək surətilə fikir və qənaətlərində bir müvazinət, təsanüd və istiqrar vücuda gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Azəri ədəbiyyatında milli və vətəni bir dövrün açılması da «Füyuzat» sayəsində mümkün olmuşdur» [87-c),19].

Mühacirət elmi fikri Məhəmməd Hadini «Füyuzat»ın təsiri ilə güclənən milli istiqlal poeziyasının, XX əsr Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi, hürriyyət şairi kimi səciyyələndirir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «bu romantik şairin hürriyyətə olan vurğunluğu onun ən böyük ilham qaynağıdır. O, insanın yaradıcı düşüncəsini boğan görünəklərə candan üsyan edər; o, əqlin hər türlü səfsətə qaydalarından azadəliyini mütləq surətdə

tələb edər. Üzü açıq, çarşabsız müsəlman qadını, onun gözündə, qurtulan bütün Şərqi simvoludur» [76,22].

M.Hadini «20-ci əsrdəki romantik ədəbiyyatımızın ən bariz simalarından biri» sayan Ə.Yurdsevər isə şairin üslubunda və fikirlərində Namiq Kamalın, Tofiq Fikrətin və Əbdülhəqq Hamidin təsirini görür: «Məhəmməd Hadi, vətən sevgisini aşılaraq şerlərində Namiq Kamala, humanist və sülhsevərlik fikirləriylə Tofiq Fikrətə, fəlsəfi düşüncələri etibarilə də Hamidə yaxlaşmaqdadır [94-a),20]. Bununla bərabər, Ə.Yurdsevərin fikrincə, «iç aləmi, şikayətçi ruhu və mühitlə uyumsuzluğu baxımından Hadi daha çox Fikrətə bənzəməkdədir. Fikrət kimi o da həyatda məsud olmamış, mənən və ruhən təmin edilməmiş, qırx sənəyə qədər qısa bir ömür sürmüş və nəhayət bir mum kimi ani olaraq sönmüş getmişdir» [94-a),20].

Ə.Yurdsevər Hadi poeziyasının leytmotivini belə müəyyənləşdirir: «Hadinin şerlərinə hakim bulunan başlıca fikir yurd və millət sevgisidir. Şairə görə, hər fərdin dəyəri və böyüklüyü, vətəninə və millətinə qarşı bəslədiyi təmiz, qərəzsiz, səmimi sevgi və gerçək bağlılığı ilə ölçülür. Hadi həyatının hikmət və mənasını vətənə və millətə fərağatla xidmətdə bulur. Ona görə, vətən bu dünyanın ən qutsal bir varlığıdır» [94-a),21].

Abbas Səhhəti isə Ə.Yurdsevər «Məhəmməd Hadidən sonra 20-ci əsr Azərbaycan romantik ədəbiyyatının mühüm simalarından biri» kimi təqdim edərək yazır ki, «Səhhət Azərbaycan romantiklərindən lisan və üslub etibarilə ən sadə və ən açıq yazanıdır. Onun şerlərində həzin, səmimi və içli bir ifadə tərzini gözə çarpır» [95,4]. Səhhətin «şer sənətində ağıldan ziyadə, hislərə xitab etmə lüzumunu irəli sürməsinə» fransız sentimentalistlərinin

təsiri ilə əlaqələndirən müəllif şairin «ədəbiyyat sahəsindəki qərbçiliyinin» poeziyamızın üslub, forma və məzmun cəhətdən modernləşməsində əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd edir. Romantiklərin yaradıcılığına xas olan yurd sevgisi, vətənpərvərlik kimi motivlərin A.Səhhətin də əsərlərində qabarıq nəzərə çarpdığını vurğulayan Ə.Yurdsevər şairin kədərinin də «milli, vətəni və ictimai» xarakter kəsb etdiyi, onun «öz şəxsi arzuları və ehtirasları ilə deyil, millətinin, xalqının və yurdunun əməlləri və dərdləri ilə» yaşadığı fikrindədir [95,3-4].

A.Səhhət yaradıcılığında vətənpərvərlik, milliyyətçilik digər mühacir müəllifin – Mirzə Balanın da şairin ölümünün 15 illiyi münasibətilə dərc etdirdiyi məqalədə leytmotiv kimi keçir. Yurd sevgisinin Səhhətin yalnız orijinal yaradıcılığına deyil, bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinə də hakim olduğunu tamamilə düzgün müşahidə edən Mirzə Bala yazır: «O, (Səhhət – N.C.) rus şairlərindən vətənimizin gözəlliyinə, millətimizin qəhrəmanlığına, hürriyyət və milliyyət üçün yenə rüslərə qarşı nasıl qan tökdüyünə aid olan əsərləri tərcümə etmişdir» [62]. Müəllifin fikrincə, Səhhət bununla, bir tərəfdən, «daha obyektiv bir tərzdə vətənpərvərliyi təşviq etmək», digər tərəfdən isə, «hər bir vətənpərvərliyi amansızca əzən rus istibdad hökumətinə müdaxilə bəhanəsi verməmək» məqsədi izləmişdir.

Mirzə Bala eyni zamanda A.Səhhətin tərcümələrini sənət möcüzəsi kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, Səhhət «Puşkinin və Lermontovun şeirlərini tərcümə etməmiş, yenidən yaratmış», bu əsərləri «kəndi dühasının ölməz birər məhsulu halına gətirmişdir. Fəqət, hər yaratmada yarananın şəxsiyyəti özünü hiss etdirdiyi üçün, Səhhətin tərcümə etdiyi şeirlər, başqalarının olmaqla bərabər, həm

də onun öz şerləridir. Çünki, tərcümə edilən şer tərcümə edənün şeri halına gəlməzsə, əsil sahibinin də şeri olmaqdan çıxar, heç halına gələr. Bu baxımdan, Səhhət tərcümə etdiyi şerləri tamamilə mənimsəmişdir [62].

Mühacir ədəbiyyatşünas və sənətsünas Mustafa Həqqi Türkcəqulun «Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid» (İstanbul, 1963) kitabı isə milli romantizmin bu görkəmli nümayəndəsini Türkiyə ədəbi-elmi mühitinə tanıtmaya məqsədilə yazılmışdır. Müəllif bu kitabında Cavidin həyatı, yaradıcılığı, ictimai-siyasi, fəlsəfi, estetik görüşləri haqqında populyar üslubda bəhs etmiş, onun dram əsərlərinin qısa məzmununu nəql etmiş, lirik irsindən nümunələr vermişdir. Əsərin elmi-nəzəri səviyyəsi yüksək olmasa da, M.H.Türkcəqul qarşısına qoyduğu məqsədə – «Azərbaycan ədəbiyyatının mümtaz təmsilçisi Hüseyn Cavidə türk oxucularına tanıtmaya» nail ola bilmişdir.

3.4. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi

Klassik ədəbi irsimizdə milli istiqlal mövzusu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında diqqəti cəlb edən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Klassiklər haqqındakı araşdırmalarda onların yaradıcılığının istiqlalçı, milliyətçi ruhunun xüsusi nəzərə çarpdırılması, ön plana çəkilməsi bütövlükdə mühacirət ədəbi-elmi fikrinin səciyyəvi cəhəti olsa da, Ə.Cəfəroğlu, M.B.Məhəmmədzadə kimi görkəmli alimlərin elmi irsində yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında milli istiqlal mövzusu xüsusi tədqiqatın predmetinə çevrilir.

Azərbaycan türklərinin müstəqillik uğrunda rus imperializminə, çar üsul-idarəsinə qarşı yürütdüyü istiqlal mücadiləsini əks etdirən folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələrini ilk dəfə sistemli şəkildə Ə.Cəfəroğlu araşdırmışdır. Alimin «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 1932-ci il 8-12-ci saylarında «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri» sərlövhəsi altında dərc olunan silsilə məqalələri elə həmin ildə dərginin «Tədqiqlər» seriyasında ayrıca kitabça şəklində nəşr edilmişdir. Müəllif onu bu əsəri yazmağa sövq edən amilləri belə açıqlayır: «Həqiqətə qarşı böyük bir duyğu ilə mütəxəssis olmamış olsaydıq, şübhəsiz, azəri türklərinin rus istilasına qarşı yaptıkları istiqlal mücadiləsi xatiratını da tarixi əsərlərin həqiqi və bitərəf mühakiməsinə tərk edərdik. Lakin nə yazıq ki, hər həqiqəti yanlış görməyə və tanıtmaya alışmış rus tarixçilərinə müqabil, biz də – hələ əsaslı bir Azərbaycan tarixi yazılmadığından – heç olmazsa, indilik Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi izlərini milli ədəbiyyatımızda aramaqla mükəlləfiz» [51,3].

Göründüyü kimi, bu açıqlamada Ə.Cəfəroğlu olduqca ciddi və bu gün də mühüm aktualıq kəsb edən bir məsələyə – Azərbaycan tarixinin rus (sonralar isə milliyyətindən asılı olmayaraq sovet – N.C.) tarixçilərinin əsərlərində yanlış, birtərəfli təqdiminə, tarixi faktların saxtalaşdırılması probleminə toxunur. Bu saxtakarlıq və qeyri-obyektivlik xüsusilə Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinə münasibətdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal tarixi və şəraitini düzgün təqdim etməyən Poto, Dubrovin, Veselovski kimi rus tarixçilərini kəskin tənqid edən alim yazır ki, onların nəzərində «qeyri-rus millətlərin

istiqlaliyyəti həm mədəniyyətə müzir və həm də rus istila hakimiyyətinə qarşı bir quldur hərəkətindən başqa bir şey deyildir. Rusiya hüdudu daxilində yeganə siyasi istiqlala malik ola biləcək ünsür varsa, o da ruslardır. Bunun xaricindəki sair irq və qövmlər rus qamçısı altında əzilməyə məhkum, cahil və qabiliyyətsiz insanlardan ibarətdir» [51,3]. Ə.Cəfəroğlunun qənaətinə, rus tarixçilərinin bu şovinist mövqeyinin müqabilində, azəri ədəbiyyatı daha münsif və insaniyyətpərvər qalmışdır. Əllərindən gələndən qədər türklüyü təhqirdən çəkinməmiş rus ədib və tarixçilərindən fərqli olaraq, rus istilasını bəla və fəlakət kimi qiymətləndirən azəri şairlərinin heç birisi düşmən rusu təzyif etməmişdir. Beləliklə, Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsinin obyektiv və həqiqi əksini rus tarixçilərinin əsərlərində deyil, məhz həmin şairlərin ədəbi irsində arayan mühacir alim öz mövqeyində tamamilə haqlıdır.

Azərbaycan istiqlal mücadiləsi ədəbiyyatını müstəqil cərəyan kimi ayıran Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, indiyədək tədqiq olunmamış bu ədəbiyyat rus məmurlarının çox ayıq davranmaları üzündən əvvəllər yalnız şifahi ədəbiyyat şəklində mühafizə olunmuş və dolayısıyla bütün bəkarətini qorumuş, həmin mövzuda yaranmış klassik şer parçaları isə yenə eyni səbəblər üzündən tamamilə nəşr edilməmişdir. Rus istilasıyla başlayan Azərbaycan istiqlal mücadiləsi ədəbiyyatını Ə.Cəfəroğlu mövzular üzrə təsnif edərək beş qrupa ayırır:

- 1. Cavad xanın mücadiləsi ətrafında yazılan dastanlar və şerlər.***
- 2. Şimali Qafqaziya müdafiəçisi Şeyx Şamil haqqındakı şerlər.***

3. *Qaçaq dastanları və aşuq ədəbiyyatında rus istilasına qarşı əkslər.*
4. *Azərbaycan vətənpərvər şer məktəbi və milli cərəyan.*
5. *Son mühacirət dövrü istiqlal şerləri [51,7].*

Birinci məqalədə Gəncəli Həsən və Əbdürrəhman ağa Dilbaza Gəncənin rus qoşunu tərəfindən istilasına, Cavad xanın qəhrəmanlığına həsr etdikləri mənzum parçalar təhlil edilir. Həmin mənzumələrdə rus əsgərlərinin vəhşiliklərini, soyğunçuluğunu, şəhər sakinlərinin şücaətini təsvir edən hissələr rus tarixçilərinin Gəncə qırğınıni ört-basdır etməyə çalışan əsərləri ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, Veselovski «Qafqazın fəthi» (Zavoevanie Kafkaza, Sankt-Peterburq. – N.C.) kitabında Gəncənin işğalından bəhs edərkən rus qoşununun dinc əhali ilə humanist davrandığını iddia edir. Halbuki, qeyd olunan mənzumələrdəki təsvirlər rus ordusunun qəddarlığından və cəlladlığından xəbər verir. Şair Hətəmin Şəki xanlığının rus ordusuna qarşı mücadiləsini əks etdirən «Oldu» şeri də eyni ruhdadır. Ə.Cəfəroğlu məqalədə həmin şerin tam mətnini vermiş və təhlil etmişdir.

Azərbaycan zor və silah gücünə işğal edilərək çar üsul-idarəsi tam bərqərar olunduqdan sonra da milli ədəbiyyatımız susmamış, mücadiləsini davam etdirmişdir. Qasım bəy Zakir, Ağa Məsih Şirvani, Nişat Şirvani, Cəfərqulu xan Nəva, Ağa Məsih Zəbih, Mustafa Ağa Arif kimi şairlər, Ə.Cəfəroğlunun qeyd etdiyi kimi, hamısı bir ağızdan rus istilasını öz şerlərində lənətlə yad etmiş, çar üsul-idarəsinə maddi və mənəvi əngəllər təşkil etdiklərinə görə qürbət rus ellərinə sürülmüş və şəhid olmuşlar.

Ə.Cəfəroğlu Mustafa Ağa Arifin yaradıcılığı üzərində daha ətraflı dayanaraq onu istiqlal mücadiləsi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi səciyyələndirir: «Hələ şair Arifin kəndisinin sürgün həyatında yazdığı şeirlər o qədər vətəni və millidir ki, şairin rus istilasına qarşı bəslədiyi nifrətdən qətiyyənlər təbəddüd ediləməz. Zavallı şair, nəhayət, vətən uzaqlığına təhəmmül edəməyərək, rus mənəfalarında həsrətlə həyatdan ayrılmağa məcbur olmuşdur. Arif sözün geniş mənasıyla qeyrətli və şüurlu bir milliyətpərvər və istiqlalpərvər bir mücadildir. İstiqlal aşıqlığını gizlədəmədiyindən rus istila ordusu tərəfindən xəyanətdə ittiham edilərək Kazana, bir rəvayətə görə də Xarkov şəhərinə nəfi edilmişdir» [51,21].

Ə.Cəfəroğlunun Mustafa Ağa Arifin ədəbi irsindən nümunə kimi təqdim etdiyi «Ağlaram» rədifli şeir ağır sürgün həyatı yaşayan şairin vətən həsrətini, yurd sevgisini, kövrək, nisgilli xatirələrini, rus istilaçılarna nifrətini olduqca təsirli və səmimi ifadə edir [51,22].

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan şairlərinin rus istilaçılarını islam, şəriət, din düşməni kimi təqdim etmələrini istiqlal mücadiləsi ədəbiyyatının xarakterik xüsusiyyəti kimi qeyd edir. Əski adət və şəriət yerinə yeni rus qanunlarının tətbiqinin məhəlli türk həyatı üçün böyük bir təzad və təhlükə təşkil etdiyi Ağa Məsih Zəbihdən nümunə gətirilən şeir parçasında açıqlanır.

Rus istila siyasətinin qonşu İran və Türkiyə üçün də təhlükə olmasını azəri şairlərinin sezməsini Ə.Cəfəroğlu diqqətəlayiq fakt kimi qiymətləndirir. Alim doğru olaraq qeyd edir ki, ruslar məhəlli əhali nəzərində sırf istiqlal düşməni olaraq qalmamış, eyni zamanda islam dini və etiqağını baltalayan, təhqir edən bir ünsür olaraq tanınmışlar. Bu səbəbdən də islam düşməni Rusiyaya qarşı

İran-Türkiyə ittifaqını alqışlayan şair Aciz rusların İranla bağlı təcavüzkar siyasətini pisləməkdədir. Acizin şerlərindən verilən parçalar onun rus imperiya siyasətinin cirkin niyyətlərini duyduğunu göstərir.

Silsilənin üçüncü məqaləsi Şeyx Şamil hərəkatını tərənnüm edən əsərlərə və qaçaq dastanlarına həsr edilmişdir. Şeyx Şamil hərəkatının bütün Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda əhali arasında dərin bir rəğbət qazandığını vurğulayan müəllif şair və aşıqlarımızın da bu hərəkata biganə qalmadıklarını, öz şerlərində Şamili və onun azadlıq mübarizəsini tərənnüm etdiklərini, qələbələrinə sevinib, uğursuzluqlarına kədərləndiklərini Osman Bıçarə, Müəzzin Turab, Mahmud kimi şairlərin əsərlərindən nümunə olaraq təqdim etdiyi parçalarla təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, Ə.Cəfəroğlunun bu əsərində Azərbaycan istiqlal mücadiləsi ədəbiyyatının nümunələri kimi təqdim etdiyi şerlərin böyük əksəriyyəti ilk dəfə çap olunurdu. Həmin şerlərin heç də hamısı sənətkarlıq baxımından yüksək səviyyədə olmasa da, ədəbi-tarixi fakt kimi önəmlidir. Mühacir alimin özü də həmin şerlərin bədii-estetik dəyərini deyil, daha çox və ilk növbədə tarixi-siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyətini qabardır. Məhz bu baxımdan Ə.Cəfəroğlu aşıqları və el şairlərini azəri xalq ədəbiyyatında «rus istilasının ən qəhhar və inadçı düşməni» kimi səciyyələndirərək qeyd edir ki, xalqın istiqlal mücadiləsini tərənnüm etməkdə, milliyyət-pərvər bir nəslin yetişməsində bu sənətkarların müstəsna rolu vardır. Rus istilasının millət üzərindəki ağır əksini hər kəsdən əvvəl aşıqlar sezmiş və hər vasitə ilə düşməni təzyifdən qalmamışlar [51,34-35].

Azəri xalq ədəbiyyatında ruslara qarşı yürüdülmən istiqlal mücadiləsini əks etdirən qaçaq dastanlarından bəhs edən

Ə.Cəfəroğluya görə, bunların içərisində ən çox rəvac tapanı və kütlə içərisində ən çox rəğbət qazananı «Qaçaq Nəbi»dir. Məlumdur ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında «Qaçaq Nəbi» əsasən sinfi mübarizəni – kəndlilərin bəylərə, mülkədarlara qarşı mübarizəsini təsvir və tərənnüm edən dastan kimi təqdim və təhlil edilmişdir. Ə.Cəfəroğlu isə bu dastanı xalqın rus işğalçılara qarşı yürütdüyü hüriyyət davasını tərənnüm edən, istiqlal mücadiləsini dəstəkləyən bir folklor nümunəsi kimi səciyyələndirir.

XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən Azərbaycanın ədəbi-mədəni mühitində yeni bir cərəyan-milliyətpərvər cərəyan formalaşmağa başlayır. Bu cərəyanın nümayəndələrinin vəzifəsi Azərbaycan türklərinin kultür istiqlalını təmin etmək, bu yolla xalqın milli ruhunun oyanışına nail olmaq, Azərbaycanın siyasi istiqlalı üçün zəmin yaratmaq idi. Ə.Cəfəroğlu tədqiqatının dördüncü fəslini milliyətpərvər cərəyanının fəaliyyətinə həsr edir və azərbaycançılıq ideyalarının ədəbiyyatda və mədəniyyətdə rüşeymlərini yaradan həmin cərəyanın ilk nümayəndələri kimi tamamilə düzgün olaraq *Abbasqulu Ağa Bakıxanlı, Mirzə Fətəli Axundzadəni və Həsən bəy Zərdabini* təqdim edir. Doğrudur, müəllifin öz tədqiqatının əvvəlki hissələrində yaradıcılıqları haqqında məlumat verdiyi, şerlərindən nümunələr gətirdiyi şair və aşuqlardan fərqli olaraq, bu ədəbi simaların heç biri rus istilasına qarşı birbaşa çıxış etməmiş, Azərbaycan istiqlalı ideyasını açıq təbliğ və tərənnüm edən əsərlər yazmamışdır. Lakin bu şəxsiyyətlər istər ədəbi-elmi, istər maarifçilik, istərsə də ictimai-siyasi fəaliyyətləri ilə bütünlüklə Azərbaycan istiqlalı ideyasına xidmət etmişlər. Ə.Cəfəroğlunun yazdığı kimi, «*bu üç böyük azəri*

mürəbbisinin, şübhəsiz, Azərbaycan hərəkati-fikriyyəsində inkar edilməz və izi silinməz xidmətləri vardır. Azərbaycan istiqlal hərəkətinin təmali, milli azəri harsının inkişafı həp bu üç zata əsrlərcə mədyun qalacaqdır dersək, heç də mübaliğə etməmiş oluruz» [51, 38].

Ə.Cəfəroğlu milliyyət-pərvər cərəyanının ilk nümayəndələri içərisində Həsən bəy Zərdabının rolunu və xidmətlərini xüsusilə yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, «... Zərdabi qələmini bizzat ümum millətə tövcih etmiş və qırx sənədən ziyadə tipik bir azəri milliyyət-pərvəri və istiqlal-pərvəri olaraq qalmışdır. Həsən bəy Zərdabi azəri türkləri arasında birinci olaraq çar canişininin məhəlli əhaliyə qarşı tətbiq etdiyi ruslaşdırma siyasəti cihazlarını sezmiş və bu yolda bu idarənin əldə edəcəyi müsbət nəticələri təxmin etmişdir. O milli harsdan uzaq, mədəniyyətə laqeyd və dini cəhalət pərdəsi altında qalmanın rus siyasətinin ana xəttini təşkil etdiyini bildiyi üçün dərhal bu pərdəni yırtmağa qoyulmuş və təsis etdiyi mətbuat vasitəsilə milləti hüquq və haqq davasına cəlb və iştirak etdirməyə çalışdı. Uzun sənələr və ağır mücadilələr nəticəsində, Zərdabi buna müvəffəq olmuşdur. Mumaleyhin kəndi qələmindən çıxan məqalələri mücadiləsinin bütün səfahətini layiqiylə tənvir etməkdədir» [51,38]. Bu sətirlərdə bütün şüurlu həyatını millətinin tərəqqisinə, milli mətbuat, maarif və mədəniyyətin inkişafına sərf etmiş Həsən bəy Zərdabının xidmətləri, məsləki yolunda sinə gərdiyi məhrumiyyətlər, fəaliyyətinin məğzi tamamilə dəqiq açıqlanır. Ə.Cəfəroğluya görə, «müsliman işini, yəni millətinin işini yürütməyi vicdani bir məslək ittihaz edinən bu səssiz və möhtərəm azəri münəvvəri, şübhəsiz, hər daim istiqlal

uğrunda yürüyənlərə seçmə bir nümunə olacaqdır. O, eyni zamanda rus istilasilə qarşı-qarşıya elmi və həyatı ilə çarpışmış və nəticədə yenmiş bir milli qəhrəmandır» [51,40].

1905-ci il inqilabından sonra güclənən milli mətbuatın Azərbaycan türklərinin mədəni-siyasi inkişafında, özünüdərk prosesində mühüm rol oynadığını qeyd edən Ə.Cəfəroğlu əvvəlcə «Həyat» qəzetinin, daha sonra isə «Füyuzat» məcmuəsinin nəşrini nəzərdə tutaraq yazır ki, Əhməd Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin bu sahədə fəaliyyətə başlamaları «vətənpərvər azəri münəvvər mühitinə yeni istiqlal imanı aşıladı. Milli mətbuat daha fazla etimad qazandı. Bu iki azəri münəvvəri dövrün ümummünəvvər və milliyyətpərvər zümərəsinin fikirlərini nəşr edərkən cəhl və təəssübün milli həyat və istiqbaldakı istiqlalın mucibi fəlakət ola biləcəyini izah etdilər. Milli varlıq mücadiləsinə yeni yol açdılar və milli hars üçün çalışdılar» [51,40].

Milli istiqlal məfkurəsinin intişar tapmasında M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan «Açıq söz» qəzetinin rolu əsərdə xüsusilə yüksək qiymətləndirilir. Ə.Cəfəroğlu qeyd edir ki, Məhəmməd Əmin bəy bu qəzeti ilə ilk dəfə olaraq milli cərəyanı şüurlu bir şəkə sala bilmiş və geniş oxucu kütləsinin ilham mənbəyinə çevirmiş, Azərbaycan istiqlalı fikrini təbliğ etmişdir. Həqiqətən də, milli cərəyan-azərbaycançılıq məfkurəsi məhz M.Ə.Rəsulzadənin irsində siyasi-ideoloji fikir cərəyanı mahiyyəti kəsb etmiş və nəticədə Azərbaycan istiqlalı ideyasının reallaşmasında – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında ideoloji zəmin funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Ə.Cəfəroğlu vüsətli inkişafda olan milli mətbuatın ədəbiyyata da güclü təsirini nəzərdən qaçırmır və haqlı olaraq «Həyat», «Füyuzat» kimi nəşrlərin milli vətənpərvər şer məktəbi üçün çıxır açdığını, ədəbiyyatı milli qayə və məfkurə uğrunda çalışmağa sövq etdiyini söyləyir: «Milli mətbuat, milli şer məktəbi, milli istiqlal hərəkatı, hamısı rus istilasını Azərbaycan üzərindən qaldırmaq üçün təvəssül edilən mücadilə yolları olmuşdur. Milli mətbuat açıqdan-açığa cəhl, qayəsizlik, tədənnidən bəhs edərəkən, milli şer və ədəbiyyat məktəbi də: vətən, millət, istibdad, cəhalət və hürriyyət məfhumlarından bəhs etmişlərdir. Bu məktəb ilhamını bizzat vətən məfhumu ilə milli hürriyyət mücadiləsindən almışdır» [51,41]. Müəllif M.Hadi, Ə.Müznib və M.Ə.Sabiri milli vətənpərvər şer məktəbinin görkəmli nümayəndələri kimi təqdim edir və Hadinin «Amali-tərəqqi» şerindən sitat gətirdiyi misralarla həmin cərəyanın əsas qayəsini tam açıqlayır:

*Həqiqi arzumuz intizami-hali-millətdir,
Məsaimiz bütün məsrufi-istikmali-millətdir,
Əsas fikrimiz təmini-istiqbali -millətdir,
Ürəkdə bəslənən amalımız iqbali-millətdir,
Yeganə nöqtəyi-mətlub istiqlali-millətdir.*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatan vətənpərvər şer məktəbi bolşevik işğalından sonra gizli fəaliyyətə keçmək məcburiyyətində qalsa da, bu cərəyana mənsub şairlərin istiqlal şerləri xalq içərisində geniş yayılır, əldən-ələ gəzirdi. Lakin həmin şairlərin həyatını təhlükə qarşısında qoymamaq üçün müəllif onların adlarını çəkməyi və ədəbi fəaliyyətlərindən bəhs etməyi lazım bilməmiş, bu

xüsusdakı tədqiqatını daha münasib bir zamana saxlamağı qərara almışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra milli mətbuat və ədəbiyyatın istiqlal mücadiləsini mühaci-rətdə davam etdirdiyini qeyd edən Ə.Cəfəroğlu əsərinin son iki səhifəsini 1920-ci illərdə Türkiyədə yaranan istiqlal poeziyamıza həsr etmişdir. Sənən, Azəri imzalarıyla Azər-baycan istiqlalı idealını tərənnüm edən mühacir şairlərlə yanaşı, müəllif statusu etibarilə mühacir olmayan, lakin İstanbul Universitetində ali təhsil aldığı dövrdə «Yeni Qaf-qazya» dərgisində Gültəkin imzasıyla müntəzəm çap olu-nan Əmin Abidin şeirlərini xüsusi fərqləndirir: «Hələ Gültəkin bəyin şeirlərinin qüvvət və zərafəti, deyə bilərəm ki, siyasi mətbuatımızdan daha fazla rəğbət görə bilmişdir. Mumaleyhə aid bəzi şeirlər bəstələnib İstanbul əhalisi arasında bu gün belə dərin əlaqə ilə tərənnüm edilməkdədir [51,44].

Əlbəttə, əlində yetərinə material olduğu halda, Ə.Cəfəroğlunun 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət poeziyası haqqında olduqca müxtəsər məlumatla kifə-yətlənməsi yalnız təəssüf doğurur.

Bütövlükdə, Ə.Cəfəroğlunun «Azəri ədəbiyyatında is-tiqlal mücadiləsi» əsəri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1920-ci illərin sonunadək – təqribən 120 illik bir dövrdə milli ədəbiyyatımızda istiqlal mövzusunu sis-temli və ardıcıl izləyən araşdırma kimi mühüm elmi əhə-miyyətə malikdir. XIX əsr Azərbaycan şair və aşıqlarının rus istilasına əleyhinə yazdıqları şeirlərin bir qismi ilk dəfə məhz bu əsərdə təqdim və təhlil edilmişdir. Milli istiqlal və dövlətçilik məfkurəsinin – Azərbaycançılığın ədəbiyyat və mədəniyyətdə intişar taparaq siyasi fikir cərəyanı səviyyəsinə qədər keçdiyi inkişaf yolu da əsərdə ardıcıl ola-

raq izlənmiş, A.A.Bakıxanlı, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi görkəmli mütəfəkkirlərin bu prosesdəki rolu, onların ədəbi-elmi, ictimai fəaliyyətinin milliyyətçi, istiqlalçı yönü və ruhu açıqlanmışdır. Sovet ədəbiyyatşünaslığı və tarixşünaslığında adları yasaq edilən, yaxud qeyri-obyektiv, birtərəfli təqdim olunan, haqsız, qərəzli tənqidlərə, bir sıra hallarda isə hətta təhqirlərə məruz qalan Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlərin ədəbi-elmi, ictimai-siyasi fəaliyyəti, milli istiqlal hərəkatındakı xidmətləri də onların öz sağlığında, Ə.Cəfəroğlunun bu araşdırmasında obyektiv elmi qiymətini almışdır. 1920-ci illər Azərbaycan mühacirət poeziyası haqqında, tezis xarakteri daşısa da, ilk elmi mülahizələr bu əsərdə söylənmişdir. Bütün bu deyilənlər və nəhayət, həmin mövzuda indiyədək sanballı tədqiqatın meydana çıxması mühacir alimin haqqında bəhs etdiyimiz əsərinin elmi dəyərini və aktuallığını kifayət qədər təsdiq edir.

Yeni dövr ədəbiyyatımızda istiqlal mövzusu ilə əlaqədar mühacirət ədəbiyyatşünaslığının digər görkəmli nümayəndəsi M.B.Məhəmmədzadənin də iki məqaləsi üzərində dayanmağa ehtiyac vardır. 1953-cü ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyinin «Azərbaycan» dərgisində çap olunmuş həmin məqalələr XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızda yaranan istiqlal şərtlərinə həsr edilmişdir.

«İstiqlalın ilk şəri» adlı birinci məqalə Azərbaycan milli istiqlal poeziyasının təşəkkül prosesini izləməklə yanaşı, Mirzə Balanın ədəbiyyat və istiqlal məfkurəsi

probleminə dair fikirlərini əks etdirmək baxımından da əhəmiyyətlidir. İstiqlal şərlərinin siyasi şüurun şərvadisindəki ədəbi ifadəsi olduğunu söyləyən Mirzə Balaya görə, belə şərlərin yazılması üçün hər şeydən öncə milli şüurun təşəkkülü şərtidir. Çünki «vətən və millət şüuru olmadan hürriyyət və istiqlal şüuru da olamaz. Bütün költür xəzinəsi ilə, tarixi hafizə və ənənələrilə, mütəcaniz bir küll halında bir millət mövcud olmadıqca, vətən və millət şüuru da doğamaz. İstiqlal şüuru üçün bunların varlığı əlzəmdir» [66,4]. Bu baxımdan, Məhəmməd Hadinin «vətən və millət hayqıran hürriyyət mənzumələri», Mirzə Balanın qənaətinə, Azərbaycan ədəbiyyatında «istiqlal fikrinin təməl daşı» sayıla bilər. Hadinin 1906-cı ildə «Təkamül» qəzetində dərc olunmuş «El fəryadı və hürriyyət» şerini misal gətirən müəllifə görə, vətən, millət və hürriyyət tərənnüm edən şair istiqlala doğru mühüm addım atmışdır. Məhəmməd Hadinin hürriyyət şərlərinə dair Mirzə Balanın mülahizələri Ə.Cəfəroğlunun milli vətənpərvər şer məktəbi haqqında yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz fikirləri ilə tamamilə həmahəngdir. Hər iki müəllif milli şerimizdə istiqlal məfkurəsinin təşəkkülündə Hadi poeziyasının rolunu dəqiq və obyektiv qiymətləndirmişdir.

Mirzə Bala məqalənin əvvəlində qoyduğu «Azərbaycan istiqlalının ilk şerini nə zaman və kim yazmışdır?» sualına belə cavab verir: «Milli həyat sahəsindəki bütün həmlələrin biricik qayəsini milli istiqlal təşkil etdiyini tərəddüd etmədən söyləyən ilk şairimiz İbrahim Tahirdir. Bakıda intişar edən «Dəbistan» dərgisinin 21 şubat 1908-cı il tarixli sayındakı «Arzu» başlıqlı mənzuməsində şair deyirdi ki:

Bizə aşardan məqsəd, demə, iqfali-millətdir,

*Xəyali fikrimiz ülvyyəti-iqbali-millətdir.
Rifahi-hali-millət, bizcə məqsudi-həqiqətdir;
Bizə hər dəmdə xatirxah istikmali-millətdir,
Mənim bir başqa pünhan nöqtə yox məfizzəmirimdə,
Əgər bir gizli bir şey varsa, istiqlali-millətdir» [66,5].*

Beləliklə, Mirzə Balaya görə, «istiqlal atəşini şer vadisində ilk yaxan» İbrahim Tahir olmuşdur.

«İstiqlal zəfərinin dastanı» adlı ikinci məqalədə milli istiqlal poeziyası ilə bağlı mülahizələrini davam etdirən Mirzə Bala yazır: «Fəqət Məhəmməd Hadi hürriyyəti, İbrahim Tahir isə istiqlalı istiqbala aid dadlı bir «Arzu» olaraq təxəyyül və tərənnüm etmişlərdi. Harsı, ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrdəki milli həmlələrimizin məntiqi və təbii bir nəticəsi olaraq bu halından dinamik milli bir ideal halına inqilab edən bu «Arzu»nun yaratdığı müəzzəm istiqlal savaşını bütün səfhləri ilə böyük milli şairimiz Əhməd Cavadın ölməz misralarında canlanmış buluyoruz» [67,3]. Sitat gətirdiyimiz bu hissədə Azərbaycan milli istiqlal poeziyasının təşəkkül prosesində ayrı-ayrı mərhələlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Müəllifin «istiqlal zəfərinin dastanı» adlandırdığı isə Ə.Cavadın «Bismillah» şeridir.

1918-ci il sentyabrın 15-də yenidən formalaşmaqda olan milli Azərbaycan ordusu hissələri və könüllü dəstələri Türkiyənin hərbi yardımını ilə Bakını düşmən qoşunlarından tamamilə azad etmişdi. Ə.Cavadın böyük tarixi əhəmiyyəti olan bu hadisədən ruhlanaraq qələmə aldığı «Bismillah» şerini Mirzə Bala məqalədə geniş təhlil edərək, istiqlal poeziyamızın diqqətəlayiq nümunəsi kimi dəyərləndirmişdir.

İstər Ə.Cəfəroğlunun «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» tədqiqatı, istərsə də M.B.Məhəmmədzadənin yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz məqalələri yeni dövr ədəbiyyatımızda milli istiqlal mövzusunun mühacirət elmi fikrinin xüsusi diqqət mərkəzində olduğunu, milli və siyasi şüurun təşəkkülündə, nəticə etibarilə milli dövlətçilik ideologiyasının formalaşmasında klassik ədəbi irsə müstəsna önəm verildiyini bir daha təsdiq edir.

NƏTİCƏ

XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirəti zəngin folklorumuzun, klassik və çağdaş bədii irsimizin tədqiqi və təbliği yönündə təqribən yetmiş illik bir zaman müddətində (1920-1991) olduqca məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərmiş, milli ədəbiyyat tarixinin çeşidli problemlərinin çözülməsinə təşəbbüslər etmiş, ədəbi-nəzəri fikrimizin mühüm tərkib hissəsi olan mühacirət ədəbiyyatşünaslığını yaratmışdır. Azərbaycan milli hərəkatının və siyasi mühacirətinin M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Yurdsevər, S.Təkinər kimi görkəmli nümayəndələrinin mübarizəsində milli tarixin, mədəniyyətin, o cümlədən ədəbiyyatın öyrənilməsi və təbliği istiqlal mücadiləsinin – «Azərbaycan davası»nın başlıca istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Xüsusən, siyasi mübarizə imkanları məhdudlaşanda, Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyətində kulturoloji aspekt həmişə ön plana keçmişdir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbiyyatşünaslıq irsinin bir qismi Türkiyədə, Almaniyada, Fransada ayrıca kitab və kitabçalar şəklində çap olunmuş, digər qismi isə müxtəlif vaxtlarda İstanbulda, Ankarada, Berlində, Münhendə nəşr olunmuş mühacirət mətbuatında işıq üzü görmüşdür. Bu monoqrafiyada tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin böyük əksəriyyəti də əsasən Türkiyədə və Alma-

niyada dərc olunmuşdur. Lakin bu heç də Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər xarici ölkələrdəki ədəbi-elmi fəaliyyətinin tədqiqatımızdan kənar qalması təsəvvürünü yaratmamalıdır. Çünki mühacirlərimizin Polşada, Rumıniyada, hətta ABŞ-da yazdıqları əsərlərin böyük bir qismi həmin ölkələrdə deyil, məhz Türkiyədə və Almaniyada çap olunmuşdur. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» kitabını Polşada yazmağa başlamış, Rumıniyada bu əsəri əsasən bitirmişdir. Lakin bu sanballı monoqrafiyanı müəllif yalnız onun üzərində işini yekunlaşdırdıqdan təqribən 10 il sonra Ankarada nəşr etdirə bilmişdir. Yaxud 1930-cu illərdə M.Ə.Rəsulzadənin və M.B.Məhəmmədzadənin Berlində çıxan «İstiqlal» qəzetində və «Qurtuluş» dərgisində xeyli məqaləsi dərc olunmuşdur. Halbuki bu məqalələri onlar Berlinə Varşavadan göndərirdilər. Belə misalların sayını artırmaq da olar. Lakin qeyd etdiyimiz faktlar da yuxarıdakı fikrimizi təsdiq etmək üçün yetərlidir.

Mövzu və problematika baxımından kifayət qədər rəngarəng olan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının yalnız bir sahəsinin – klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı qolunun təqdim edilən monoqrafiyada elmi-nəzəri təhlil süzgecindən keçirilməsi bütövlükdə mühacirət ədəbi-nəzəri fikrinin önəmli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə, aparıcı meyllərini aşkarlamağa imkan verir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı klassik irsin və ümumiyyətlə, ədəbiyyatın bədii-estetik funksiyası ilə yanaşı, ictimai-siyasi funksiyasına da böyük önəm vermişdir. Bu baxımdan ədəbiyyat və siyasət məsələsi mühacirət irsində öz obyektiv elmi həllini tapmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin «Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə

tabe etdirməkdir» prinsipi bu və ya başqa şəkildə digər mühacir alimlərin irsində də öz əksini tapır.

Mühacir ədəbiyyatşünaslar «sənət sənət üçün» deyil, «sənət qayə üçün», «sənət həyat üçün»dür prinsipini rəhbər tutduqlarından, klassik ədəbi irsin milli ideologiyanın, milli istiqlal məfkurəsinin formalaşmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Klassik ədəbiyyat və milli istiqlal problemi, istisnasız olaraq, mühacirət ədəbiyyatşünaslığının bütün nümayəndələrinin tədqiqatlarında təhlil olunur, qüdrətli sənətkarların yaradıcılığının, ədəbi fəaliyyətinin milliyyətçi, istiqlalçı ruhu xüsusi vurğulanır. Mühacirət elmi fikrinin qənaətinə, «böyük Füzulini türkcə şer yazmağa sövq edən amil dərin milliyyət duyğusu olmuşdur» (Mirzə Bala). Azərbaycan türklərinin milli kültür istiqlalının təmin edilməsi A.Bakıxanlı, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi böyük ədəbi simaların yaradıcılığının və ictimai fəaliyyətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Milli kültür, milli dil, milli ədəbiyyat istiqlalı isə, mühacir mütəfəkkirlərin doğru qeyd etdikləri kimi, siyasi istiqlalın, milli dövlətçiliyin təməlidir. Ümumiyyətlə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı azərbaycançılığın bədii ədəbiyyatda, mədəniyyətdə intişarından başlayaraq siyasi fikir cərəyanı, milli ideologiya səviyyəsinə qədər keçdiyi yolu ardıcıl təhlil etmiş, bu prosesdə yeni dövr ədəbiyyatı klassiklərinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Eyni zamanda mühacir alimlərin tədqiqatlarında ədəbi əsərlərin bədii-estetik dəyəri də nəzərdən qaçırılmamış, Nizamidən Sabirə qədər qüdrətli söz ustalarının bədii fikir tariximizdəki rolu obyektiv elmi qiymətini almışdır. M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Yurdsevərin, Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin və

romantizmin meydana gəlməsi, milli realizmin mərhələ və tip təsnifatına dair çağdaş ədəbiyyatşünaslıq üçün də aktual olan mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası da yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, mühacirət irsi milli tariximiz, mədəniyyətimiz, o cümlədən ədəbiyyatımızla bağlı sovet elminin təhriflərini, yanlışlıqlarını aradan qaldırmaq, birtərəfli, qeyri-elmi mülahizələrini təkzib etmək üçün ciddi elmi-metodoloji zəmindir.

Bütün bu qeyd edilən xüsusiyyətlər Azərbaycan siyasi mühacirətinin ədəbiyyatşünaslıq irsini daha ətraflı araşdırmağı zəruri edir. Bu işin daha uğurla yerinə yetirilməsi isə ilk növbədə həmin zəngin irsin toplanıb küll halında nəşr olunması nəticəsində mümkündür. M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məhəmmədzadənin, Ə.Cəfəroğlunun, Ə.Yurdsevərin və Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər görkəmli nümayəndələrinin ədəbi-tənqidi irsinin nəşri çağdaş ədəbiyyatşünaslıq elmimizin mühüm və təxirəsalınmaz vəzifəsi kimi qarşıda durur.

fevral 1995 – sentyabr 1997

N.M.DJABBARLI

**GMIQRÄÜIÄ I KLASSIÇESKOE
LITERATURNOE NASLEDIE**

**PROBLEMA KLASSIÇESKOQO NASLEDIÄ
V AZERBAYDJANSKOM GMIQRANTSKOM
LITERATUROVEDENII**

R E Z Ö M E

Monoqrafia posvähena issledovaniö odnoy iz maloizuçennix oblastey naüionalğnoqo literaturovedeniä – problematike azerbaydjanskoqo gmiqrantskoqo literaturovedeniä. İssledovaniä vidnix predstaviteley gmiqrantskoy literaturno-teoretischeskoy misli, takix kak M.G.Rasulzade, M.B.Mamedzade, A.Ördsgvgr, S.Tgkingr i dr., posvähennie klassischeskoy azerbaydjanskoy literature, v rezömiruemoy rabote v pervie prevlekaötsä k obobhenomu nauçnomu rassmotreniö. Gmiqrantskoe literaturovedcheskoe nasledie predstavläetsä kak edinoe nauçno-teoretischeskoe teçenie, s obhey metodologiyey, a takje kak odno iz vetvey azerbaydjanskoqo literaturovedeniä.

V monoqrafii dan analiz osnovnix polojeniy konüepüii istorii azerbaydjanskoy literaturı v gmiqrantskom literaturovedenii, vıövleni sozvuçnie i otliçnie poziüii s azerbaydjanskim literaturovedeniem sovetскоqo perioda v traktovke dannoy konüepüii.

Vsestoronne proanalizirovani i öüeneni polojeniä gmiqrantskoqo literaturovedeniä o farsoäziçnoy azerbaydjanskoqo pogzii, stanovlenii i razvitii törkoäziçnoy pogzii, o tvorçestve ee vidnix predstaviteley, istokax realizma v azerbaydjanskoqo literature, eqo istorischeskoy tipoloqii, ob

osobnostəx naüionalğnoqo romantizma.

Sujdeniə gmiqrantskix literaturovedov o roli klas-
siçeskoqo literaturnoqo nasledie v formirovanii
naüionalğnoy ideologii, idei naüionalğnoy nezavisimosti i
qosudarstvennosti prevlekaöt vnimanie kak soverşenno
oriqinalğnoe napravlenie v podxode k gtomu nasledie, tak
kak v sovetkiy period dannə osobnostğ klassiçeskoqo
nasledie ne naşla otrajenie v issledovaniəx literaturovedov.

V monoqrafii podrobno rassmotreni vıvodi gmi-
qrantskoqo literaturovedeniə o razvitii azerbaydjanskoy
literaturnı s XI veka po naçalo XX veka, v çastnosti
otnositelğno tvorçestva, roli v istorii naüionalğnoqo xudo-
jestvennoqo slova velikix klassikov - Xaqani, Nizami, Na-
simi, Xatai, Fizuli, Vaqifa, M.F.Axundzade, M.A.Sabira,
D.Mamedkulizade, M.Xadi i dr. Polojeniə gmiqrantskoqo
literaturovedeniə oüenenı isxodə iz dostijeniy sovremen-
noy literaturno-kritiçeskoy misli na urovne naüionalğnix
preoritetov, obğektivnoqo istorizma v oüenke duxovnoqo
nasledie.

V rezulğtate issledovaniə dokazano, çto literaturo-
vedçeskoe nasledie azerbaydjanskoy politiçeskoy gmi-
qraüii XX veka əvləetsə üennoy orqaniçeskoy çastğö
naüionalğnoqo literaturovedeniə i otliçaetsə svoey
obğektivnostğö i nepredvzətostğö.

N.M.JABBARLY

**EMIGRATION AND CLASSICAL
LITERARY HERITAGE**

**THE PROBLEM OF CLASSICAL HERITAGE
IN AZERBAIJAN EMIGRATION HISTORY
AND CRITICISM OF LITERATURE**

S U M M A R Y

The research work dedicate to the less studied sphere national history and criticism of literature-problems of Azerbaijan - emigration history and criticism of literature. The research of eminent representatives emigration literary - theoretical refrection such as M.E.Rasulzadeh, M.B.Mammadkuluzadeh, A.Yurdsever, A.Jafaroglu, S.Tekiner and others dedicated heritage of Azerbaijan literature, in summarize work for the first time draw the generalized scientific research. The emigration literary heritage presented as a unity of scientifcally - theoretical tendency with general methodology and also as one of the branches of Azerbaijan literary criticizm.

In the research work analysed the main situation of conception history of Azerbaijan literature in emigration literary criticizm, to reveal some and differ positions with Azerbaijan literary criticizm of Soviet period in trend in given conception.

Thoroughly analysed and valued situation of emigration literary criticizm on persian and azerbaijan poetry, formation and improvement turkish poetry, on its well-known representatives, sources of realizm in Azerbaijan

literature, its historical typology about characters of national romantizm.

Opinions of emigration literary critics on the image of classical literature heritage in formation of national ideology, the subject of national independence and states attract attention as an original direction to look at this heritage so as in Soviet period given peculiarity classical heritage hadn't found attraction in the researches.

In research investigated complitely results of emigration literary criticizm about the development of Azerbaijan literature from XI century to the beginning of XX century, particularly related the works and the parts on history of national literary words by such classics as Khagani, Nizami, Nasimi, Hatai, Fizuli, Vagif, M.F.Akhundzadeh, M.A.Sabir, J.Mammadkuluzadeh, M.Hadi and others.

The situation of emigration literary criticizm valued in the point of modern literary-critical thought in the level of national prevelege from objective historical value spiritual heritage.

The result of research proved that the literary heritage of Azerbaijan political emigration of XX century is the valuable organic part of national literary criticizm and differ from its objectiveness, and unprejudiced.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. **Arashlı Həmid.** Nizami Gəncəvi. Bakı, 1947.
2. **Axundov Nazim.** Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. Bakı, 1957-1960.
4. **Babayev Nizaməddin.** Ədəbi mübahisələr. Bakı, 1986.
5. **Beqdeli Qulamhüseyn.** Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu. Bakı, 1970.
6. **Cəfərov Məmməd Cəfər.** Ədəbi düşüncələr. Bakı, 1958.
7. **Cəfərov Məmməd Cəfər.** Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, 1966.
8. **Cəfərov Nizami.** Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991.
9. **Dadaşzadə Araz.** Molla Pənah Vaqif. Bakı, 1968.
10. **Dadaşzadə Araz.** XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı,

- 1980.
11. **Elçin.** Ədəbi proses: olum, ya ölüm? (ikinci məqalə). «Ədəbiyyat qəzeti», 11 oktyabr 1991.
 12. **Hüseynov Xəlil.** Nizaminin «Sirlər xəzinəsi». Bakı, 1983.
 13. **İbrahimli Xaləddin.** Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, 1996.
 14. **İbrahimov Mirzə.** Əsərləri. IX cild. Bakı, 1982.
 15. **Köçərli Firidun bəy.** Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. Bakı, 1978-1981.
 16. **Köçərli Firudin.** Böhtançıya cavab. «Kommunist», 20 mart 1974.
 17. **Köprülü Fuad.** Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996.
 18. **Q.Yaşar.** Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980.
 19. **Qasımzadə Feyzulla.** Mirzə Fətəli Axundov. Bakı, 1962.
 20. **Qasımzadə Feyzulla.** XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1974.
 21. **Quluzadə Mirzağa.** Füzulinin lirikası. Bakı, 1965.
 22. **Quluzadə Mirzağa.** Vəqif realizmi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 2 noyabr 1968.
 23. **Məmmədov Kamran.** Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, 1963.
 24. **Məmmədov Kamran.** Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Bakı, 1980.
 25. **Məmmədzadə Bəxtiyar.** A.Bakıxanovun bədii yaradıcılığında realizm. ADU-nun «Elmi əsərləri» (Dil və ədəbiyyat seriyası), 1973, sayı 6.
 26. **Məmmədzadə Həmid.** Mirzə Fətəli Axundov və Şərq.

- Bakı, 1971.
27. **Məmmədzadə Mirzəbala.** Azərbaycan milli xərtiyası. «Azərbaycan», Bakı, 1991, sayı 4, s. 133-148.
 28. **Mirəhmədov Əziz.** Sabir. Bakı, 1959.
 29. **Mirəhmədov Əziz.** Burjua elminin saxtakarlığı əleyhinə. «Azərbaycan kommunisti», 1974, sayı 2, s. 48-59.
 30. **Mirəhmədov Əziz.** Azərbaycan «Molla Nəsrəddini». Bakı, 1980.
 31. **Mirzə Fətəli Axundov.** (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1963.
 32. **R.Azadə.** Azərbaycan epik şeərinin inkişaf yolları. Bakı, 1975.
 33. **R.Azadə.** Nizami Gəncəvi. (həyatı və sənəti). Bakı, 1979.
 34. **R.Azadə.** Mövlana və mütəfəkkir Füzuli. Bakı, 1996.
 35. **R.Azadə.** Məhəmmədəmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» əsəri. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1998, sayı 1-2, s. 3-10.
 36. **Sabir.** (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1962.
 37. **Səfərli Əlyar, Yusifov Xəlil.** Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982.
 38. **Sultanlı Əli.** Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, 1964.
 39. **Sultanlı Vaqif.** Ağır yolun yolçusu. Bakı, 1996.
 40. **Şaiq Abdulla.** Əsərləri. 4-cü cild. Bakı, 1977.
 41. **Talıbzadə Kamal.** Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1984.

42. **Yusifov Xəlil.** Nizaminin lirikası. Bakı, 1968.
43. **Yusifov Xəlil.** Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1981.

Türk dilində

44. **Ateş A.** M.E.Resultzade. Azərbaycan şairi Nizami. Sekizyüzüncü yıldönümü münasibətiylə. «Azərbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1954, sayı 37, s. 49-52.
45. **Karahan Abdulkadir.** Füzuli: mühiti, həyatı və şəxsiyyəti. Ankara, 1989.
46. **Köprülü Fuad.** Azeri. İslam Ansiklopedisi. II cilt. İstanbul, 1961. s. 118-151.

Mühacir müəlliflərin əsərləri

47. **Baykara H.** Azərbaycan renessansını yapanlardan Ab-baskulu Ağa Bakıhanlı. «Türk kultürü», İstanbul, 1964, sayı 26, s.90-97.
48. **Baykara H.** Azərbaycanda yeniləşmə hərəketləri (XIX yuzyıl). Ankara, 1966.
49. **Baykara H.** Azərbaycan istiklal mücadiləsi tarixi. İstanbul, 1975.
50. **Caferoğlu A.** XIX-uncu əsır Azeri şairi Siraci. İstanbul, 1932.
51. **Caferoğlu A.** Azeri edebiyatında istiklal mücadiləsi. İstanbul, 1932.
52. **Caferoğlu A.** XVII-inci əsırda Azeri şairi Melik bey Avcı. İstanbul, 1933.
53. **Caferoğlu A.** Mirza Feth-Ali Ahundzade. «Azərbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1933, sayı 24, s.436-443.

54. **Caferođlu A.** Mirza Feth-Ali Ahundzade hakkında bir vesika. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1934, sayı 4, s.41-45.
55. **Caferođlu A.** Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları. Ankara, 1953.
56. **Caferođlu A.** Modern Azerbaycan edebiyatına toplu bir bakış. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1954, sayı 37, s.40-48.
57. **Caferođlu A.** Azerbaycanın mizah şairi Ali Ekber Sabir. «Türk kültürü», İstanbul, 1963, sayı 3, s.8-13.
58. **Caferođlu A.** Sovyetler Birliği türkolojisi arařtırmalarındaki rus kültür üstünlüğü davası. «Der- gi», Münih, 1971, sayı 66, s. 22-34.
59. **Caferođlu A.** Azerbaycan edebiyatı. «Türk dünyası edebiyatı» I. İstanbul, 1991, s.140-217.
60. **Mehmetzade M.B.** Milli Azerbaycan hareketi. Anka- ra,1991.
61. **Mehmetzade M.B.** Molla Penah Vakıf. «İstiklal», Berlin, 10 dekabr 1932.
62. **Mirza Bala.** Abbas Sihhat. «İstiklal», Berlin, 1 eylul 1933.
63. **Mehmetzade M.B.** Dövmlet oluş günümüz. «Kurtuluş», Berlin 1935, sayı 7-8, s.195-198.
64. **Mirza Bala.** Mirza Alekper Sabir. «Kurtuluş», Berlin, 1936, sayı 23, s.3-6.
65. **Mirza Bala.** Fethali Ahundzade. «İslam Ansiklopedi- si», cilt IV, İstanbul, 1945, s.577-581.
66. **Mirza Bala.** İstiklalın ilk şiiri. «Azerbaycan», Ankara, 1953, sayı 3/15/, s.4-5.

67. **Mirza Bala.** İstiklal zaferinin destanı. «Azerbaycan», Ankara, 1953, sayı 6/18/, s.3-5.
68. **Mirza Bala.** Mirza Fethali ve Puşkin. «Azerbaycan», Ankara, 1953, sayı 4/16/, s. 5-9.
69. **Mirza Bala.** Kadı Bürhaneddin. «İslam Ansiklopedisi», cilt VI, İstanbul 1955, s.46-48.
70. **Mirza Bala.** «Molla Nasreddin» elli yıl evvel intişar etmişti. «Azerbaycan», Ankara, 1956, sayı 2-3/50-51/, s.3-6.
71. **Refik S.** Son devir Azeri edebiyatı. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1932, sayı 1, s. 33-40.
72. **Resultzade M.Ali.** Katran hakkında notlar. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul 1933, sayı 23, s.413-414.
73. **Resultzade M.Ali.** Mehseti Gencevi. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1933, sayı 30, s.239-240.
74. **Resultzade M.Ali.** Genceli Nizami. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1934, sayı 31-32, s.274-277.
75. **Resultzade M. Ali.** Azeri edebiyatında Sabir. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1934, sayı 33-34, s.334-340.
76. **Resultzade M.E.** Azerbaycan kültür gelenekleri. Ankara, 1949.
77. **Resultzade M.E.** Azerbaycan şairi Nizami. İstanbul, 1991 (təkrar nəşr).
78. **Resultzade M.E.** Azerbaycan Cümhuriyeti. İstanbul, 1990.
79. **Resultzade M.E.** Kafkasya türkləri. «Türk yılı», İstanbul, 1928, s.470-528; ayrıca nəşr; Ankara, 1993.
80. **Resultzade M.E.** İlim ve siyaset. «İstiklal», Berlin,

İekim 1933.

81. **Resulzade M.E.** Dr. Abdulkadır Karahan. Füzuli, mühiti ve şahsiyeti. Türk tarih kurumu bülleteni. Cilt XIII, Ankara, 1949, sayı 52, s.845-849.
82. **M.Emin. (Resulzade).** Azerbaycan matbuatının piri. «Azerbaycan», Ankara, 1952, sayı 4, s.2-3.
83. **Resulzade M.E.** Vezirli Necef bey. «Birleşik Kafkasya», Münih, 1952, sayı 15, s.19-21.
84. **Resulzade M.E.** Şirvanlı Hakani. «Azerbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1954, sayı 37,s.2-10.
85. **Resulzade M.E.** Şirvanlı Hakani. «Azerbaycan», Ankara, 1954, sayı 9/33/, s.19-21.
86. **Resulzade M.E.** Mirza Fethali Ahundzade. «Azerbaycan», Ankara, 1955, sayı 10-11/34-35/, s.14-16.
87. **Tekiner S.** Azerbaycanda fikir hareketleri. «Kafkasya», Münih, 1952, a) sayı 11-12, s. 31-36; b) sayı 14, s. 17-20; c) sayı 15, s. 17-20.
88. **Türkequl M.H.** Azerbaycan türk şairi Hüseyin Cavid. İstanbul, 1963.
89. **Yurtsever A.V.** Mirza Fethali Ahundzadenin hayatı ve eserleri. Ankara, 1950.
90. **Yurtsever A.V.** Azerbaycan dram edebiyatı. Ankara, 1950.
91. **Yurtsever A.V.** Sabirin Azerbaycan edebiyatındaki yeri. Ankara, 1951.
92. **Yurtsever A.V.** Azerbaycan edebiyatında Vedadi ve Vakıfın yaratıcılığı. Ankara, 1952.
93. **Yurtsever A.V.** Hurşid Banu Natevan. «Azerbaycan», Ankara, 1952, a) sayı 2, s.9-10; b) sayı 3, s.6-7.

94. **Abdül Vahap. (Yurtsever).** Mehmet Hadi. «Azerbaycan», Ankara, 1952, a) sayı 8, s.20-21; b) sayı 9, s.8-10; c) 1953, sayı 10, s.10-11.
95. **Yurtsever A.V.** Abbas Sihhat. «Azerbaycan», Ankara, 1953, sayı 10, s.2-5.
96. **Yurtsever A.V.** Kasım bey Zakir. «Azerbaycan», Ankara, 1953, a) sayı 11, s.4-8; b) sayı 12, s.8-9; c) sayı 1/13/, s.5-8.
97. **Yurtsever A.V.** 19-uncu asır Azerbaycanındaki modern ve realist edebi cereyanlar. «Azerbaycan», Ankara, 1953, sayı 2/14/, s.12-14.
98. **Yurtsever A.V.** Mehseti Gencevi. «Azerbaycan», Ankara, 1953, sayı 6/18/, s.12-14.
99. **Yurtsever A.V.** Şah İsmayıl «Hatai». «Azerbaycan», Ankara, 1954, a) sayı 12/24/, s.11-15; b) sayı 1/25/, s.5-8.
100. **Abdül Vahap. (Yurtsever).** Abbas Kulu Ağa Bakûhanlı. «Azerbaycan», Ankara, 1953, a) sayı 2/14/, s.15-17; b) sayı 3/15/, s.14-15; c) sayı 4/16/, s.12-13; ç) sayı 5/17/, s.9-10; d) sayı 6/18/, s.5-6; e) sayı 7/19/, s.25-26; f) sayı 8-9/20-21/, s.11-12; q) 1954, sayı 10-11/22-23/, s.45-47.
101. **Yurtsever A.V.** Abdulla Şaiq vefat etti. «Azerbaycan», Ankara, 1959, sayı 4-5, s.31-32.

102. **Aliev Rustam.** Pogma o bessmertnoy löbvi. Baku, 1991.
103. **Bertelğs Evqeniy.** Nizami i Fizuli. Moskva, 1962.
104. **Krımskiy Aqafanqelğ.** Nizami i eqo sovremenniki. Baku, 1981.

Nikpur Mirhüseyn oğlu Cabbarlı

Mühacirət və klassik ədəbi irs
*(Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında
klassik irs problemi)*
Bakı, «Elm», 2003

«Elm» Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Direktor: Ş.Alısanlı
Baş redaktor: T.Kərimli
Direktor müavini: R.Kərimli
Texniki redaktoru: T.Ağayev
Kompüterdə yığdı: F.Hüseyn

Çapa imzalanmışdır: 21.10.2003. Format 84x108 1/32.
Alk-Az-TmsL qarnituru. Ofset çap üsulu. Həcmi 10,75
ç.v. Tirajı 250. Sifariş 80. Qiyməti müqaviləyə əsasən.

«Elm» RNPM-in mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət küç.,8)